

Oud@Utrecht

Van der Monde-lezing in april

In het jaar dat Utrecht 900 jaar stadsrechten viert, neemt historicus en project-leider Tijn Pieren u tijdens de 37e Van der Monde-lezing mee door de rijke historie van de geboorteplek van Utrecht en de totstandkoming van de historische attractie Paleis Lofen. Het is een gelaagd verhaal, want het middeleeuwse keizerlijk paleis was gefundeerd op Romeinse resten. Later werd het een complex van claustrale woonhuizen van de Dom, om vanaf de

19e eeuw te fungeren als zilversmederij, kolenopslag, wijnkelder en autogarage. Naast het centrale verhaal zullen archivaris Kaj van Vliet, archeoloog Herre Wynia, bouwhistoricus Frans Kipp en 3D-modellieur Daan Claessen de nieuwste inzichten delen over middeleeuws Utrecht, Paleis Lofen en het moment dat Utrecht stad werd.

Vanwege corona is besloten de Van der Monde-lezing 2022 niet te houden op 8 februari, zoals eerder aangekondigd, maar op 11 april 2022. Hou voor de details en aanmelding de website van Oud-Utrecht in de gaten: www.oud-utrecht.nl.

Agenda

Vanwege corona zijn er vooralsnog geen bijeenkomsten gepland in februari. Raadpleeg voor de actuele situatie altijd www.oud-utrecht.nl.

11 maart: Politiek café over erfgoed

Op woensdag 16 maart 2022 worden er gemeenteraadsverkiezing gehouden, ook in Utrecht. Op vrijdag 11 maart organiseert de Commissie Cultureel Erfgoed van Oud-Utrecht daarom in samenwerking met de activiteitencommissie een politiek café: het Utrechts erfgoeddebat. De deelnemende politieke partijen zullen met elkaar debatteren aan de hand van stellingen rondom erfgoed- en monumentenbeleid. Theaterzaal Bibliotheek Neude. Nadere details over toegang en aanvangstijden worden begin maart via de website bekend gemaakt.

16 maart: lezing Klokken en oorlog

Wouter Iseger van het Utrechts Klokkenuitvoerders Gilde schreef een boek over de klokkenvordering tijdens de Tweede Wereldoorlog. Klokken en geschut hebben vanouds een bijzondere relatie vanwege het gebruik van koper en tin. In Utrecht waren veel oude klokken en het was niet de vraag of, maar wanneer er een klokkenvordering kwam. Met listen en lef lukte het om alle oude klokken buiten schot te houden, op één na. Smeezaal Bartholomeus Gasthuis (?), toegang € 5,-. Nadere details verschijnen begin maart op de website van Oud-Utrecht.

Online presentaties en podcast

In een periode waarin activiteiten hooguit kunnen doorgaan met een beperkt publiek, zijn er gelukkig online alternatieven. Op het YouTube-kanaal van Oud-Utrecht kunnen presentaties van het afgelopen jaar worden teruggekeken. En op de Vimeo-pagina van de Bibliotheek Utrecht is het Historisch Café van december terug te zien over industrialisatie rond het Merwedekanaal door Peter Sprangers. In de meest recente Podcast Oud-Utrecht spreekt Arjan den Boer met Twan Geurts, biograaf van de Utrechtse paus Adrianus VI. Alle digitale registraties en podcasts van Oud-Utrecht zijn te vinden op www.oud-utrecht.nl.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 95e jaargang nummer 1, februari 2022 / ISSN 1380-7137.

Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar.

Redactie Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet.

Redactieadres redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht.

Kopij maximale omvang 2.500 woorden (incl. noten en bronnen).

Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl.

Publicatierechten van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen.

Ontwerp Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede.

Verkooppunten losse nummers à € 4,95 (themanummers € 7,95) via www.oud-utrecht.nl / webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9). Boekhandels: Broese (Oudegracht 112b), De Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1) en bij Ako, Bruna, Primera en Readshop in stad en provincie Utrecht.

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed.

Voorzitter Dick de Jong.

Secretariaat secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht.

Lidmaatschap Contributie € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-).

Ledenadministratie Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein.

Website www.oud-utrecht.nl / redactie.website@oud-utrecht.nl.

Omslag

Het gehavende zegel van keizer Hendrik V onder de Utrechtse stadsrechtsoorkonde van 2 juni 1122. Erboven is de naam te lezen van Robertus, een van de zeven 'Jerusalimitani' (Jeruzalemmers) die als getuigen vermeld werden. **FOTO HET UTRECHTS ARCHIEF**

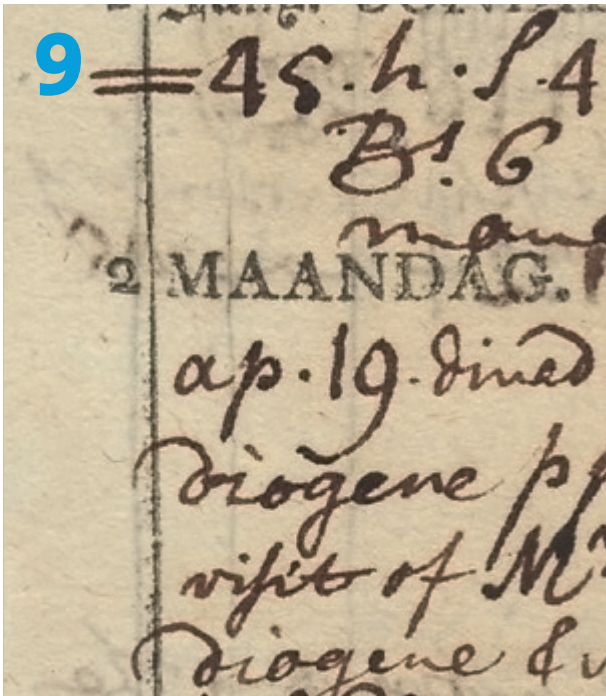
Inhoud

4

Johanna Maria van Winter
Godschalk de Kruisvaarder

9

Alexander J.P. Raat
De Dagwyser van
Joan Gideon Loten

14

Anna C. Koldeweij
Kunstenares Bramine Hubrecht in Utrecht

19

Armand Heijnen
Utrechtse ramen van Joep Nicolas

24

Wouter van Dijk
Perceelskaart en blaffaard van Oostveen

27 Signalementen

Getuige van de stadsrechoorkonde in 1122

Godschalk de Kruisvaarder, stichter van het Sint-Catharijneconvent?

Nu we in 2022 het 900-jarig bestaan van de stad Utrecht gaan vieren, is het tijd om ons nog eens te verdiepen in de historische achtergrond van dit heugelijke feit. Op 2 juni 1122 vaardigde de Duitse keizer Hendrik V twee oorkonden uit, ook wel aangeduid als de stadsrecht- en de tolrechoorkonde. De getuigenlijst van de eerste oorkonde eindigt met de namen van zeven 'Jerosolimitani' (Jeruzalemmers): Godescalcus, Uscherus, Algerus, Petrus, Tanco, Gerardus, Robertus. Hoe was dit exotische gezelschap in Utrecht verzeild geraakt en wie was hun aanvoerder Godescalcus (Godschalk)?

Johanna Maria van Winter is emerita hoogleraar in de geschiedenis van de middeleeuwen aan de Universiteit Utrecht.

Bisschop Godebald (1114-1127) had de woede van de Utrechtse burgers opgewekt met zijn voornemen om de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede af te dammen, met als doel om

het achterliggende veen te ontwateren en te ontginnen.¹ Een deel van zijn ministerialen of dienstlieden steunde dit plan niet en ook de handeldrijvende inwoners van Utrecht zagen de dam als een hindernis voor de aansluiting van de Kromme Rijn op de Lek, die hun handel op Rijn en Moezel in gevaar zou brengen. Om het obstakel te omzeilen,

- < De oorkonden werden in 1122 ondertekend in Paleis Lofen. Resten daarvan zijn binnenkort te bezoeken aan de Vismarkt.

FOTO TIJN PIEREN, DOMUNDER

- ✓ De stadsrecht- en tolrechtsoorkonden van 2 juni 1122.

HET UTRECHTS ARCHIEF

zagen de Utrechtse zich gedwongen om een nieuwe gracht aan te leggen vanaf het Domplein naar Tolsteeg² - het zuidelijk deel van de tegenwoordige Oudegracht - en om daarvandaan verder naar het zuiden de Vaartsche Rijn te graven voor een aansluiting op de Lek bij Vreeswijk. Dat was een geweldige lichamelijke en financiële inspanning voor de inwoners, waar wel iets tegenover moest staan. Daarom dwongen ze bij bisschop Godebald een aantal privileges af, die echter pas geldig werden als de keizer van het Duitse Rijk ze bevestigde. De keizer steunde de wensen van de burgers met de twee oorkonden van 2 juni 1122.³ De bisschop van Utrecht bezat tolrechten op twee plaatsen: op de Rijn bij Utrecht in het zuiden en op de Vecht bij Muiden in het noorden, op grond van privileges uit 953 en 975.⁴ Toch keurde de keizer de dam bij Wijk niet af, maar bevestigde in de twee genoemde oorkonden de privileges die de bisschop aan de inwoners van Utrecht en Muiden had verleend. We kennen de inhoud van de privileges zelf niet, maar nemen aan dat het recht op omwalling van het stadsgebied er onderdeel van uitmaakte. De beide oorkonden van 2 juni 1122 zijn ondertekend in paleis Lofen, het verblijf van de keizer bij zijn bezoeken aan Utrecht. Het lag aan de westzijde van de burcht, het huidige Domplein, en enkele restanten ervan zijn tegenwoordig nog of weer te bezichtigen. De getuigenlijst van de eerste oorkonde is uitvoeriger dan van de tweede. Ondertekenaars zijn bisschoppen en graven van buiten Utrecht uit het gevolg van de keizer, vervolgens de Utrechtse proosten van Dom en Oudmunster, enige seculiere personen, dan een aantal ministerialen uit Utrecht en Muiden en tenslotte de zeven 'Jerosolimitani', die ons nu speciaal interesseren. In de tweede oorkonde over het tolrecht staan er maar vier van hen, zonder verwijzing naar Jeruzalem.

Jeruzalem

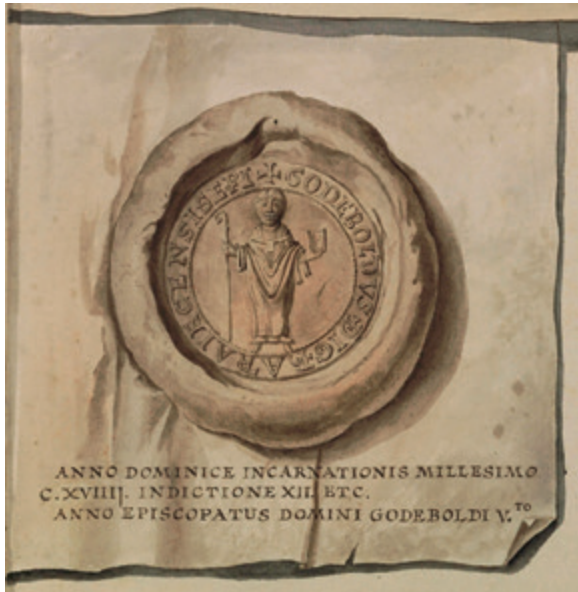
Hun namen klinken voor een deel tamelijk exotisch: Uscherus, Algerus en misschien Tanco zijn geen namen uit onze streken, anders dan Petrus, Gerardus en Robertus.

Het was dus een gemengde groep van oosterlingen en westerlingen, verbonden door hun band met Jeruzalem. Hun aanvoerder heette Godescalcus ofwel Godschalk. Dat is een naam uit Oost-Nederland en West-Duitsland, zoals bijvoorbeeld van Godschalk heer van Zutphen omstreeks 1050 en diens Westfaalse verwanten.

Ik heb al eens aandacht besteed aan de priester Godschalk de Kruisvaarder, die in 1095 een voor-kruistocht leidde, gevormd door een tamelijk ongeorganiseerde groep enthousiastelingen uit het Rijnland. Zij bereikten Hongarije en kregen daar doorgang, maar toen ze zich misdroegen werden ze snel weer het land uitgezet. Hun aanvoerder Godschalk ging echter niet mee terug. Hij liet zijn kudde in de steek en trok verder naar het Heilige Land, wat hem door de kroniekschrijver zeer kwalijk werd genomen: een huurling in plaats van een herder.⁵

Vermoedelijk heeft Godschalk Jeruzalem wel bereikt en misschien meegevochten tijdens de eerste echte kruistocht, toen in een vernietigend bloedbad de stad werd veroverd op de moslims. In Jeruzalem bevond zich sinds het midden van de 11e eeuw een ziekenhuisbroederschap gewijd aan Sint Jan (Johannes de Doper), die zich ontfermde over zieke pelgrims uit Europa. Door de vele gewonden bij de verovering moest hun ziekenhuis aanzienlijk worden vergroot. De Johannier ziekenbroeders kregen hulp en donaties van vele kruisvaarders, onder wie Godfried van Bouillon. Het is goed denkbaar dat ook Godschalk, de gemankeerde leider van de mislukte voor-kruistocht, tot hun vrijwilligers en begunstigers heeft behoord.

Maar daarbij is het niet gebleven. In het genoemde artikel heb ik ook betoogd dat deze Godschalk uit het Heilige Land is teruggekomen met een Armeense wapenbroeder genaamd Constantinus, die hij meenam naar zijn ouderlijk huis in Malgarten in Westfalen. Daar is Constantinus wellicht met zijn zuster getrouwd. In ieder geval treffen we in 1105 een Constantinus van Melegarde (Malgarten) als 'advocatus' (voogd) in

's-Heerenberg, dat dichtbij de huidige Nederlands-Duitse grens ligt. Constantinus was daar ondervoegd voor graaf Otto de Rijke van Zutphen namens de bisschop van Utrecht. Godschalk de Kruisvaarder had via zijn vriend en wellicht zwager Constantinus van Melegarde dus connecties met de graaf van Zutphen en daarmee indirect met de bisschop van Utrecht, een contact dat hem later van pas zou komen.

Ik heb lang geaarzeld om de koppeling te maken van Godschalk de Kruisvaarder uit 1095 met de man uit de Utrechtse getuigenlijsten van 1122. Maar waarom eigenlijk niet? Godschalk was hier geen gebruikelijke naam. Bronnen uit die tijd noemen alleen Godschalk van Zutphen omstreeks 1050 en Godschalk de Kruisvaarder in 1095, die ik trouwens voor diens kleinzoon houd.⁶ Het leeftijdsverschil tussen 1095 en 1122 vormt geen bezwaar: als Godschalk als jongeman van 20 op kruistocht ging, was hij 47 jaar oud in 1122, dus nog in de kracht van zijn leven. Bovendien kon hij eenvoudig toegang krijgen tot de bisschop van Utrecht via Constantinus van Melegarde in 's-Heerenberg en had hij kennis van zaken in Jeruzalem en de ziekenhuisbroederschap daar.

Catharijneconvent

Ik stel mij voor dat Godschalk bij het gerucht van het dreigende conflict tussen de bisschop en de bewoners van Utrecht contact heeft gezocht en de bisschop een voorstel heeft gedaan: als u mij een stuk grond en rechten geeft, zal ik met een groepje deskundige ziekenverzorgers uit Jeruzalem een ziekenhuis beginnen voor de inwoners en bezoekers van Utrecht, als compensatie voor de schade van de dam bij Wijk. Op dat voorstel zou de bisschop zijn ingegaan, waarna Godschalk met een groepje Johannieter broeders uit Jeruzalem een convent met kerk en ziekenhuis zou hebben gesticht op het Catharijneveld, de plaats die later het Vredenburg is gaan heten.

Deze gang van zaken is natuurlijk mijn hypothese, want er zijn geen schriftelijke bronnen over de onderhandelingen. Het initiatief zou ook van de bisschop kunnen zijn uitgegaan, al vraag ik me af of die wel kennis had van de ziekenhuisbroederschap in Jeruzalem. Het ging in Utrecht om een gemeenschap van geestelijken en een gasthuis met 24 bedden voor zieken van elke kwaal, met uitzondering van leprozen. Zo staat het althans veel later bij stukjes en beetjes verwoord in de visitatie-akten van 1495, 1540 en 1594 van de Johannieter orde, Balije van Utrecht.⁷ Van de kerk van het convent zijn tufstenen resten uit de 12e eeuw teruggevonden bij de bouw van Muziekcentrum Vredenburg.

In 1529 moesten de Johannieter broeders het Catharijneveld verlaten op bevel van keizer Karel V, omdat hij daar zijn dwangburcht tegen de stad Utrecht wilde bouwen: de Vredenburg. Aangezien de Utrechters hun ziekenhuis niet wilden missen, moest het convent verhuizen naar een andere plek in de stad. Aan de Lange Nieuwstraat werd daarvoor een klein karmelietenklooster beschikbaar gemaakt.⁸ De broeders hebben daar een grote nieuwe

kerk voltooid die tegenwoordig als Sint-Catharinakathedraal de hoofdkerk van het aartsbisdom Utrecht vormt. Ook hebben de Johannieters grote bouwactiviteit ontplooid voor hun ziekenzalen en andere conventsgebouwen, waarover de visitatie-akten van 1540 ons inlichten.

Tegenwoordig wordt dit complex gebruikt door Museum Catharijneconvent, dat daarmee dus indirect ook op een 900-jarig bestaan kan bogen.

Het is opmerkelijk dat Godschalk in 1122 zijn ziekenhuis en convent met kerk niet aan Sint Jan heeft gewijd. Johannes de Doper was immers de patroonheilige van de ziekenhuisbroederschap in Jeruzalem. Was dit misschien omdat er in Utrecht al een Sint-Janskerk bestond? In plaats daarvan werd het complex gewijd aan de heilige Catharina van Alexandrië. Die naam wordt voor het eerst genoemd in 1241¹⁹, maar moet veel ouder zijn. Er is immers geen reden om aan te nemen dat er intussen een wisseling van patroonheilige zou hebben plaatsgevonden.

Hypothesen

Bij het eerste Sint-Catharijneconvent op het huidige Vredenburg hoorde ook een stuk grond aan de overzijde van de tegenwoordige Catharijnesingel, het 'ellendige kerkhof' geheten. Hier werden arme buitenlanders begraven; inwoners stierven als het mogelijk was thuis en werden niet bij het convent begraven. De Catharijnesingel bestond nog niet, maar op de plek daarvan was een aarden wal in aanleg, wellicht met gracht. De bewoners van Utrecht en Muiden die aan deze verdedigingswal werkten, kregen volgens de eerste oorkonde van 2 juni 1122 tol-vrijdom in Utrecht. Die wal liep dwars over het terrein van het nieuwe convent, zodat het logisch was dat de broeders uit Jeruzalem daarvoor hun toestemming en bevestiging moesten geven. Dat verklaart dan ook hun aanwezigheid als getuige. Er zijn door vakgenoten wel andere redenen bedacht voor die aanwezigheid, met name in een artikel van Karl Borchardt in het tijdschrift *Crusades* uit 2020. Daarin merkt hij op dat 'Jerolimitanen' de gebruikelijke aanduiding was voor pelgrims naar Jeruzalem, die in dit geval misschien met de keizer meereiden. Maar een nog veel vernuftiger idee heeft zijn voorkeur: het waren rijke Utrechtse stadsburgers die een reisorganisatie voor pelgrimsreizen naar Jeruzalem onderhielden! Volgens Borchardt bestonden er in de 12e eeuw al dergelijke

broederschappen, die onder bescherming van de plaatselijke bisschop werkten. Maar waarom dan Utrechtse burgers met deels oosterse namen? Waarom moesten zij in deze oorkonden getuigen? En als een dergelijk 'reisbureau' al in de 12e eeuw had bestaan, zouden we er in latere bronnen toch sporen van moeten terugvinden? Wat andere hypothesen van vakgenoten met elkaar gemeen hebben, is de veronderstelling dat het hier gaat om reizigers naar Jeruzalem, dus geen blijvers maar passanten. Maar op zulke getuigen kun je later toch geen beroep doen bij navraag over de inhoud van een stadsrecht? Mijn hypothese veronderstelt het omgekeerde: mensen uit Jeruzalem, die zich in Utrecht hadden gevestigd als hun nieuwe woonplaats. De stadswal in aanleg dwars over hun terrein vormt dan een verklaring voor hun rol als getuigen op 2 juni 1122.

- < Zegel van bisschop Godebald, getekend door door Diederik Justusz. van Atteveld in 1689. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- < Keizer Hendrik V op een fresco in Kloster Prüfening, Regensburg uit circa 1230. [FOTO WOLFGANG SAUBER, WIKIMEDIA COMMONS](#)
- △ Het beleg van Jeruzalem in 1099, 14e-eeuws miniatuur uit 'Descriptio Terrae Sanctae' door Burchardus de Monte Sion. [JOHN WORK GARRETT LIBRARY, JOHNS HOPKINS UNIVERSITY](#)
- ▲ Restanten van de kloosterkerk op het Catharijneveld, opgegraven in 1976. Deze stonden daarna bij Muziekcentrum Vredenburg en nu voorlopig op de rotonde aan de Burgemeester Middelweerdbaan in Leidsche Rijn. [FOTO DICK GOOSEN, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ▼ Mogelijk gefantaseerde voorstelling van het Sint-Catharijneconvent op het Catharijneveld (Vredenburg). 18e-eeuwse tekening van J. Stellingwerf naar een onbekend voorbeeld van voor 1528. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

< De ziekenzaal van het Catharijneconvent, anoniem trapeziumvormig schilderij uit circa 1630.

CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT

✓ 3D-reconstructie van het Sint-Catharijneconvent rond 1550 met de door de Johanniters gedane toevoegingen. Onder de Lange Nieuwstraat, boven de Nieuwegracht.

DAAN CLAESSEN, ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

Johannieters in Utrecht

De ziekenhuisbroederschap in Jeruzalem, gewijd aan Johannes de Doper, was in 1113 door Paus Paschalis II als geestelijke orde erkend en had ook al enige bezittingen buiten Jeruzalem aan de Middellandse Zee. Maar voor zover bekend waren de Johanniters in 1122 nog niet ten noorden van de Alpen gevestigd. Daarmee zou het Sint-Catharijneconvent in Utrecht dus de oudste vestiging in noordelijk Europa zijn en deze zeven broeders de eerste Johanniters van Nederland.¹⁰ Een ridderorde vormden zij nog niet, want pas omstreeks 1130 nam men ook militairen als lid op en werd het een geestelijke ridderorde met drie klassen: ridders, kapelaans en dienende broeders, elk met hun eigen commanderijen. De Balije van Utrecht is altijd een commanderij voor kapelaans gebleven tot aan haar confiscatie ten gevolge van de Reformatie. Ze is heropgericht in 1909 en 1910 in twee takken: de protestantse Johanniters (voortaan op z'n Duits gespeld) en de rooms-katholieke Maltezers. Toch is dit niet het einde van het verhaal, want na de confiscatie aan het eind van de 16e eeuw bleven de conventsge-

bouwen in gebruik als ziekenzalen voor mannen en vrouwen. Na de stichting van de Utrechtse universiteit in 1636 werden in het Sint-Catharijneconvent zelfs lessen aan het ziekbed gegeven, waarmee Utrecht eerder begon dan de Universiteit Leiden. Jammer genoeg is men daar niet mee doorgegaan, maar het hospitaal van het Catharijneconvent werd uiteindelijk wel een academisch ziekenhuis.¹¹

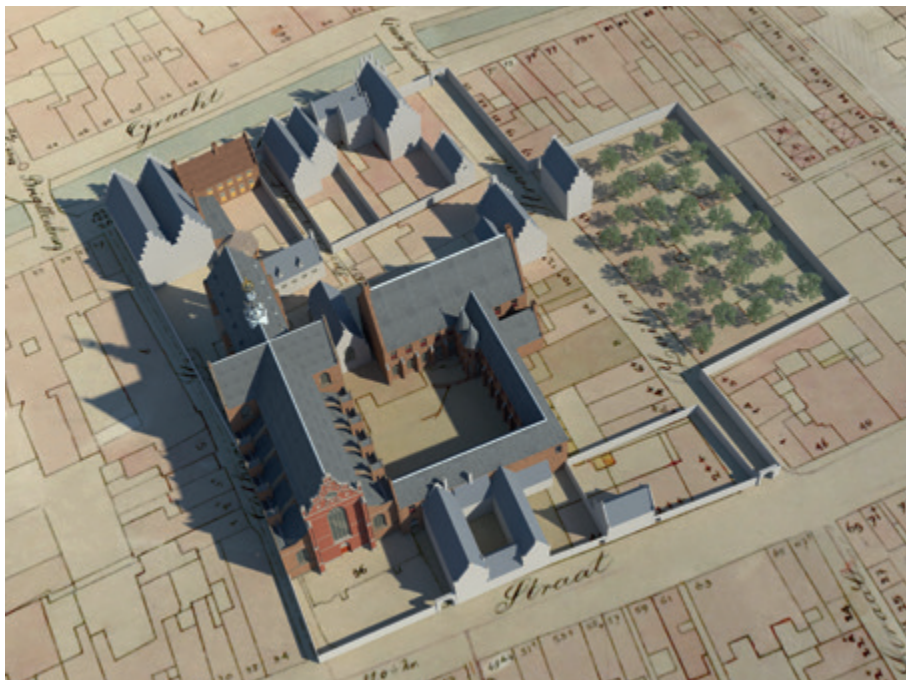
Na sluiting van het ziekenhuis in 1812 werd - ondanks veel onverschilligheid en tegenwerking - het vermogen van het Catharijneconvent samen met dat van het gasthuis Leeuwenbergh ondergebracht in een nieuw fonds. Na enige pogingen leidde dit in 1870 tot de oprichting van het Stads- en Academisch Ziekenhuis aan de Catharijnesingel.¹² Als rechtsopvolger daarvan ontstond eind 20e eeuw het Universitair Medisch Centrum (UMC) Utrecht. Dit moderne ziekenhuiscomplex op het Utrecht Science Park (De Uithof) is dus indirect de opvolger van het ziekenhuis dat Godschalk en zijn makkers uit Jeruzalem in 1122 op het Catharijneveld hebben gesticht. Ook het UMC kan in 2022 dus zijn 900-jarig bestaan vieren.

Bronnen en literatuur

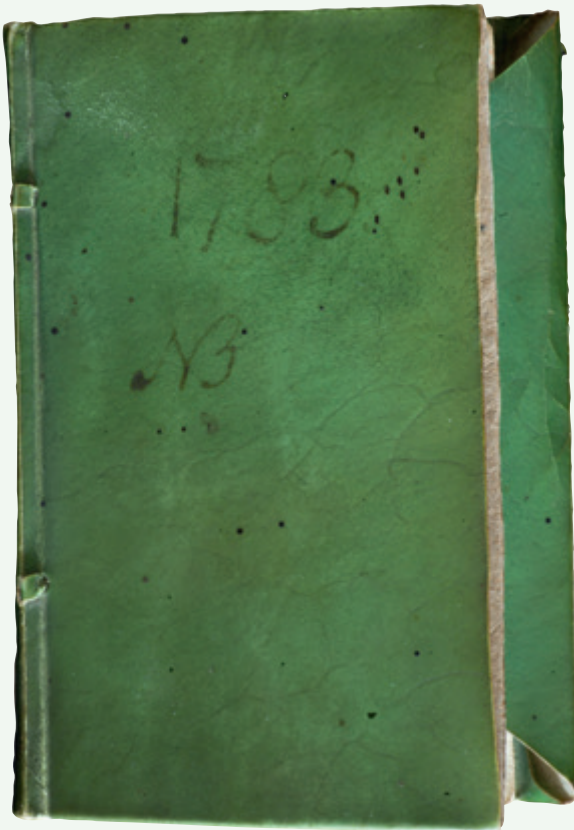
- Karl Borchardt, 'Early Hospitallers in Latin Europe, 1122 and 1113/1135', *Crusades* 19 (2020), p. 25-55.
- P.Q. Brondgeest, *Het Gasthuis, het Klooster en de Balije van St. Catharina der Johannier-ridders en van het Driekoningengasthuis in Utrecht* (Hilversum 1901).
- A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechstreek* (Hilversum 1993).
- C. Dekker, 'De dam bij Wijk', *Nederlands Archievenblad* 84 (1980), p. 248-265.
- S. Muller Fzn., A.C. Bouman (ed.), *[OSU] Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, deel I (Utrecht 1920); K. Heeringa, deel II ('s-Gravenhage 1940).
- Kaj van Vliet, 'Utrecht, Muiden en omgeving. Oude privileges opnieuw bezien', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1995 p. 5-52, met een nieuwe editie van de oorkonden van 2 juni 1122 op p. 34-44.
- Johanna Maria van Winter, 'Les seigneurs de Sainte-Catherine à Utrecht, les premiers Hospitaliers au Nord des Alpes', in: Michel Balard (ed.), *Autour de la Première Croisade. Actes du Colloque de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East (Clermont-Ferrand, 22-25 juin 1995)* (Paris 1996) p. 239-246.
- Johanna Maria van Winter, *Sources concerning the Hospitallers of St John in the Netherlands, 14th-18th centuries* (Leiden 1998).
- Johanna Maria van Winter, 'Godschalk de Kruisvaarder en de Heren van den Bergh. Enkele hypothesen', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 97 (2006) p. 141-153.

Noten

- 1 Dekker 1980.
- 2 OSU I, nr. 322.
- 3 OSU I, nrs. 308 en 309; hernieuwde uitgave bij Van Vliet 1995, p. 34-44.
- 4 OSU I, nrs. 120, 134, 135.
- 5 Van Winter 2006, p. 141.
- 6 Van Winter 2006, stamboom p. 144.
- 7 Van Winter 1998, p. 422, 497, 500, 598-599.
- 8 Van Winter 1998, p. 502-504 (Visitatie-akten 1540).
- 9 OSU II, nr. 972.
- 10 Van Winter 1996.
- 11 Brondgeest 1901, p. 63-65.
- 12 Brondgeest 1901, p. 89-91.

De Dagwyser (1783) van Joan Gideon Loten

Notities van een onwillige opiumgebruiker

Onlangs verwierf de Universiteitsbibliotheek Utrecht een *Practisyns Dagwyser over de XII Maanden des Jaars 1783*. Dit met data voorgedrukte boekje 'waar in ieder zijne dagelijkse bezigheden kan aanteekenen' is afkomstig van Joan Gideon Loten (1710-1789), de voormalige gouverneur van de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC). In zijn *Dagwyser* maakte hij veel notities over het dagelijks leven in Utrecht en over zijn gebruik van opium als medicijn tegen astma.

Alexander J.P. Raat is bioloog en historicus en schreef in 2010 de biografie van Joan Gideon Loten.

Joan Gideon Loten werd in 1710 geboren in Maartensdijk. Hij groeide op in de stad Utrecht en bezocht daar de Hieronymus-school (Latijnse school). Op 18-jarige leeftijd werd hij klerk van de VOC-kamer Amsterdam. In 1731 vertrok Loten als onderkoopman naar Indië. Hij doorliep er een succesvolle loopbaan, werd gouverneur van Makassar (Sulawesi, Indonesië) en daarna van Ceylon (Sri Lanka). Hij was daar ook actief als natuuronderzoeker. In 1749 werd Loten lid van de Raad van Indië in Batavia, het hoogste gezagsorgaan van de VOC. In 1758 keerde hij terug naar Utrecht als een rijk man. Een deel van zijn inkomsten was afkomstig van tien aandelen in de Amfioensociëteit in Batavia, een aan de VOC gelieerde onderneming voor de lucratieve opiumhandel in Azië. De opium werd daar vooral als genotsmiddel gebruikt door de Chinese bevolking.

Loten kwam terug als weduwnaar; zijn vrouw Anna Henrietta van Beaumont (1716-1755) en hun drie kinderen waren in Indië overleden. Na zijn verblijf in Azië aardde hij niet meer in de hem benauwende Utrechtse samenleving. Hij vertrok daarom in 1759 naar Londen, waar hij met enkele onderbrekingen tot 1781 woonde. In Londen raakte hij bevriend met vooraanstaande personen en met natuurwetenschappers van het in 1758 geopende British Museum. Loten werd in 1761 gekozen tot Fellow van de Royal Society, de Britse academie voor wetenschappen. Circa 40 vogelaquarellen van zijn 'papier museum', die hij had laten maken op Java en Sri Lanka, werden afgedrukt in verschillende Engelse natuurhistorische boeken. In 1765 trouwde Loten in Engeland met Lettice Cotes (1733-1810). Hij woonde met haar en hun bedienden op stand in New Burlingtonstreet, Londen. Na het uitbreken van de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog keerde hij in oktober 1781 voorgoed terug naar Utrecht, waar zijn jongere broer Arnout

Loten (1719-1801) een prominente regent van de stad was. De laatste acht jaar van zijn leven woonde Joan Gideon Loten met zijn vrouw in een ruim huis aan de Drift 27, tegenwoordig deel van de Universiteitsbibliotheek Binnenstad.

Dagwyser 1783

De *Dagwyser* van Loten is een zogenaamd envelopboekje met een groen perkamenten kaft. Het telt 284 pagina's, deels voorgedrukt met data. Voor iedere dag van 1783 bevat het handgeschreven aantekeningen in inkt. De meeste daarvan zijn in het Nederlands en Engels, sommige in het Frans (hier vertaald weergegeven). Loten maakte dagelijks notities over personen die hij in Utrecht zag of sprak. Op de lege pagina's van de *Dagwyser* schreef hij aanvullende opmerkingen, bijvoorbeeld over de boeken die hij uitleende. De aantekeningen in de almanak laten ook zien dat hij regelmatig contact had met boekverkopers zoals Abraham van Paddenburg en Cornelis Kribber. Met de laatste deelde Loten een interesse in topografie en cartografie.

In de *Dagwyser* staan de namen van veel personen vermeld: familie, vrienden, kennissen, winkeliers. De meeste van hen waren inwoners van Utrecht. Loten beschreef ze vaak met hun initialen, zoals 'J.C.G.' voor zijn kleinzoon Joan Carel Gideon van der Bruggen (1753-1828), heer van Croy. Hij was getrouwd met Margaretha Falck (1762-1843), dochter van George Tammo Falck, de voormalige VOC-commandeur van Bantam. In november 1783 werd Loten's achterkleinzoon Joan Gideon Willem Karel van der Bruggen (1783-1826) in Utrecht

geboren. Kort daarna zag Loten zijn nieuwe nakomeling en schreef in de *Dagwyser* een ontroerende notitie:

Ik zag mijn klein kleinzontje, die onder GODE'S zegen en bescherminge opwassche! Welke 'k tot in hoogen ouderdom hebbe genoten onder verlossinge van, zo 't toescheen, veelvuldigen onredbaaren gevaaren van schipbreuk om de Zuid, daarna in 1758 bij Mauritius, de laatste eylanden by 't zinken en verbranden van Akerdam [1758] &c &c &c, de amokspeelers op Semarang 1733, op Bantam in onze uittocht &c &c 1752. 's Heeren Goedertierenheden hebben geen Eynde over mij gehad. Laat mij die tot laatste toe aller dankbaarst gedenken.

Er zijn ook aantekeningen in het notitieboek die de soms gespannen relatie met zijn 23-jaar jongere Engelse vrouw Lettice illustreren. De irritaties waren deels terug te voeren op verschillen in leeftijd, gezondheid, mentaliteit en herkomst. Lettice was 'not amused' over zijn contact met de opdringerige voormalige vrijburger in Batavia Michael Millingen, maar ze ergerde zich ook aan het ontbreken van een familiewapen op zijn koets en aan de twee in plaats van vier paarden voor het rijtuig. Toch leefde Loten niet sober. Elke week specificeerde hij zijn huishoudelijke uitgaven: gemiddeld werd er wekelijks bijna 80 gulden besteed, in huidige koopkracht circa 750 euro.

De *Dagwyser* bevat nauwelijks verwijzingen naar de democratisch-patriottische beweging die in die jaren van zich liet horen in Utrecht. Loten vermeldde dat 'tussen '21 & 22 [juni] bij mij & geheel de buurt, de glazen [waren] ingeslagen'. Hij noteerde geen krijgsvorrichtingen op het exercitieterrein van het vrijcorps, maar hoorde er wel 'verscheidenen nagtegaalen'. Hij had een gematigder mening over de patriotten dan zijn broer Arnout, in 1785-1786 burgemeester van Utrecht en een

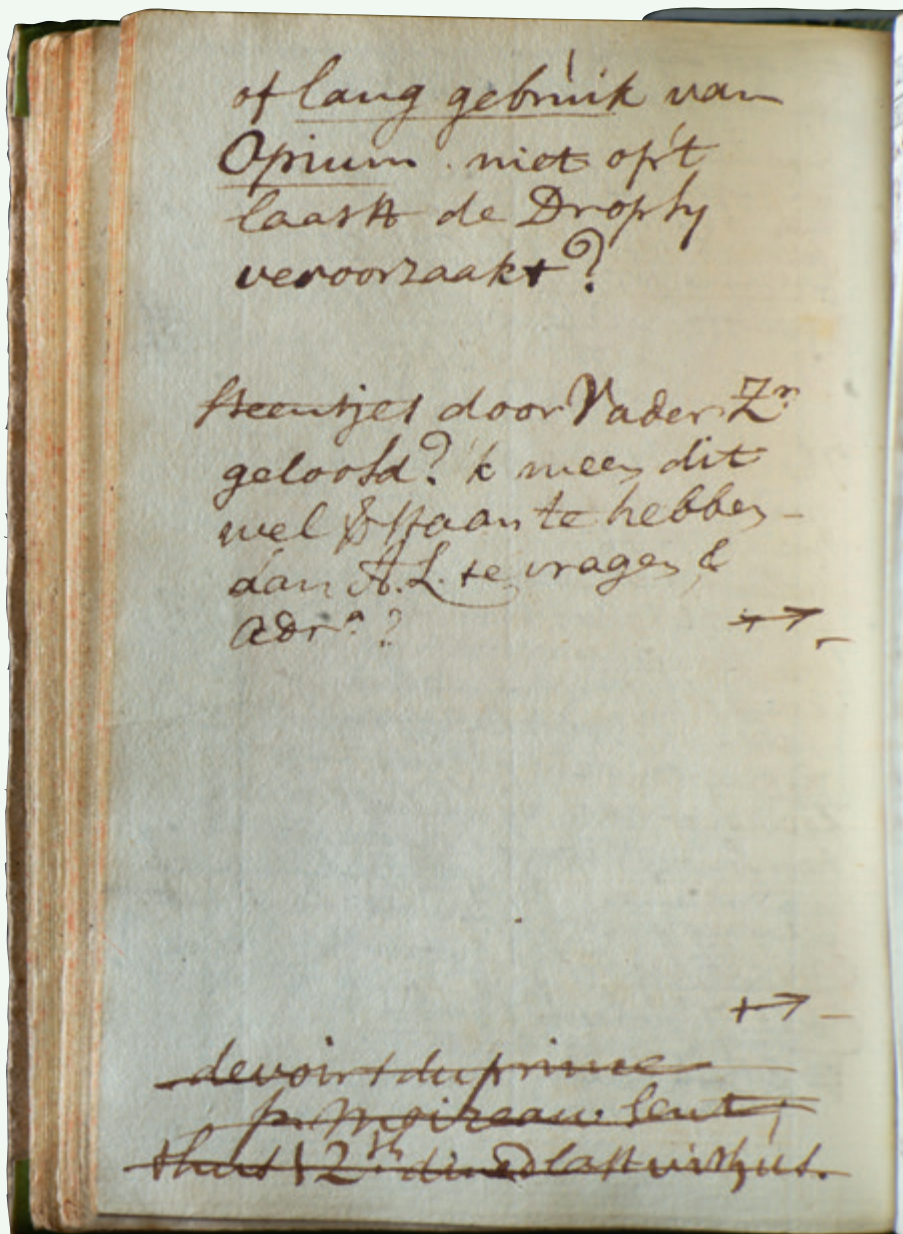
prominent lid van de prinsgezinde partij. In december 1785 werd burgemeester Arnout Loten door woedende burgers voor zijn woning op het Oudmunsterkerkhof, naast de Domkerk, uit zijn koets gesleurd. Verschillende aantekeningen in de almanak verwijzen naar John Wesley (1733-1791), de Engelse theoloog en grondlegger van het methodisme, die in juni 1783 Utrecht bezocht. Op 5 juni verweet Loten de volgelingen van Wesley 'hypocrisie die vroomheid wordt genoemd'. Zijn nicht Johanna Carolina Arnoudina Loten (1753-1823) was methodist en ontving Wesley in het huis van haar ouders. Wesley bezocht ook hun buiten, Schadeshoeve in Maartensdijk, de plaats waar Joan Gideon Loten in 1710 was geboren. Lotens interesse in de natuur is slechts af en toe zichtbaar en dan vooral in zijn aantekeningen over vogels. Hij noteerde waarnemingen in zijn tuin of bij het Sterrenbos, net buiten de wallen bij de Catharijnesingel.

Zo schreef hij bijvoorbeeld in april 1783 dat 'de groote boschduiven broeijen op de wallen, wiewaalen ook bij Puntenburg & omgeving, roodborstjes komen soms in de stad.' Op 22 maart bekeek Loten de collectie van Joan Raye van Breukelerwaard (1737-1823), zoon van een voormalig gouverneur van Suriname. 'Vanochtend bezocht ik het opmerkelijke natuurhistorische kabinet van Mons. Raye de Breuklerwaard, waaronder twee zwarte paradijsvogels en de Calao-Buceros.' Met de laatste werd de dubbelhoornige neushoornvogel bedoeld. Curieus is dat Loten in de *Dagwyser* van 15 september tot 22 december 1783 bijna wekelijks noteerde hoeveel doden er in Utrecht waren geteld. In tien weken registreerde hij in totaal 184 overledenen, waarbij hij onderscheid maakte tussen 'armen' (78 doden) en 'kinderen' (72 doden). Waarschijnlijk was er sprake van een cholera-epidemie in de stad waarvan vooral de meest kwetsbare inwoners het slachtoffer waren.

Opiumgebruik

De *Dagwyser* bevat een gedetailleerd dagelijks overzicht van Lotens medicinale opiumgebruik. De opiaten konden worden ingenomen in de vorm van druppels vloeibaar laudanum volgens het procedé van de Engelse arts Sydenham, of als korrels van opiumkristallen die hij verkreeg van de Parijse apotheker Antoine Baumé. Deze middelen werden vooral als medicament voorgeschreven, maar resulteerden bij de gebruikers vaak in een verslaving. In 1772 schreef Loten: 'Het spijt me echt dat ik het moet gebruiken, waardoor ik de inname vaak uitstel, wat verder wordt versterkt door mijn afkeer van de geur en smaak.' Hoewel hij dus een onwillige gebruiker van opium was, concludeerde Loten in 1775 dat hij 'dit medicijn niet zou afwijzen, omdat het de enige "vriend" is die ik in de grote afvalbak van de Materia Medica heb gevonden'.

- < Aquarel uit de Loten-collectie: Bengaalse Gaai door Pieter Cornelis de Bevere, 1754. [TEYLERS MUSEUM, HAARLEM](#)
- > De Drift rond 1770; de koets staat voor het woonhuis van Joan Gideon Loten (Drift 27). [KONINKLIJK HUISARCHIEF / HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- < Aantekeningen in de 'Dagwyser' van 8 tot 11 juni 1783. [UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT](#)
- > Apothekerslesje voor 'Laud:Liquid:Syd' (Sydenham's laudanum), 18e eeuw. [SCIENCE MUSEUM, WELLCOME TRUST](#)

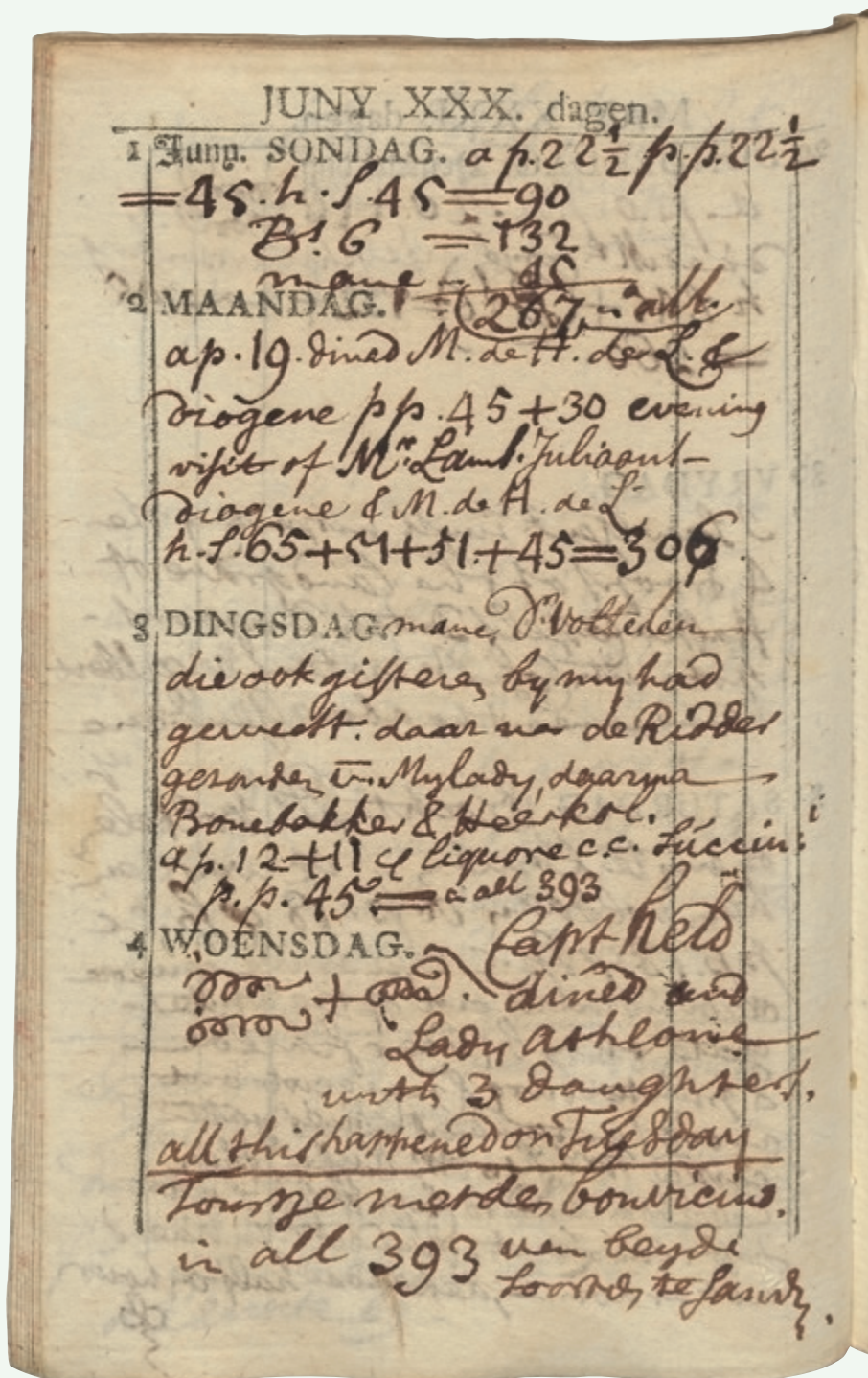
Loten vergeleek het opiumgehalte van de Baumé-korrels en de Sydenham-druppels in zijn notitieboek: '14 Baumés van ½ korrel reken ik als 168 [druppels laudanum].' Het Sydenham-laudanum bevatte ongeveer 1% morfine; 20 druppels komen overeen met circa 1 milliliter. Loten vroeg zich af wat de bijwerkingen van het opiumgebruik waren. Op 14 april 1783 merkte hij op: 'Sterke krampen in de rechterhand en vingers, schrijven is onmogelijk gedurende ongeveer 1½ uur. Dit is al vele malen eerder gebeurd, en bijna altijd op hetzelfde moment. Vraag: Doet de opium hier goed of kwaad?' In juli 1783 vroeg hij zich af 'of langdurig gebruik van opium uiteindelijk Dropsy [waterzucht] veroorzaakt?'

In Indië had Loten weinig gezondheidsproblemen gehad. Het klimaat van Ceylon had hij als heilzaam ervaren. Na zijn terugkeer in Europa voelde hij echter af en toe een beklemming op zijn borst die zich in de jaren daarna ontwikkelde tot een toestand van bijna dagelijks lijden aan verstikkende ademnood. In september 1760 verklaarde

zijn Engelse geneesheer Edward Barry (1698-1776), een volgeling van Boerhaave, dat Lotens klacht 'geen falen in de longen of astma was, maar een aandoening in het zenuwstelsel'. Dit lijkt een aannemelijke diagnose, want Loten kwam terug uit het Oosten met een trauma over het verlies van zijn vrouw en kinderen en de onbetrouwbaarheid van zijn VOC-collega's.

In juli 1760 schreef hij vanuit Londen aan zijn broer Arnout in Utrecht dat 'de zogenaamde astma waarschijnlijk te wijten was aan verkoudheden. Hoewel de Londense lucht als zodanig zeer gezond is, wordt vooral de frequente smog en de uitdamping van de dichtbevolkte stad als schadelijk beschouwd voor degenen die astmatisch zijn.' In de jaren na 1770 verwees hij meer dan eens naar het gezonde klimaat in Utrecht: 'In 1758 toen ik het geluk had om mijn zeer geëerde professor Musschenbroek (in eerbiedige herinnering) te bezoeken, prees deze heer het verblijf in Utrecht zeer aan, omdat het een gezonde plek is en beslist te verkiezen boven Leiden, Den Haag

etc.' Toch liet de gezondheid van Loten en zijn vrouw in Utrecht regelmatig te wensen over. In 1769 schreef Belle van Zuylen aan haar broer Vincent Tuyl van Serooskerken: 'Ik zal Mme Loten bezoeken, zij kan niet slapen en wanneer haar man niet kan ademen, zorgt dat voor een zeer triest huishouden.'

Vanuit Londen schreef hij in mei 1771 aan zijn vriend Gijsbert Jan van Hardenbroek: 'Elke dag heb ik last van minstens twee aanvallen van ondraaglijke stuip trekkingen in of nabij het middenrif. De eerste om 3 à 4 in de ochtend maakt me wakker uit mijn eerste slaap en de tweede komt meestal om 6 à 7 in de avond. Deze spasmen verdwijnen pas bij het gebruik van opium of vloeibaar laudanum. Wanneer ik deze medicatie niet zou kunnen gebruiken, zou ik me nooit

kunnen uitkleden, noch om te gaan liggen, noch om te genieten van een enkel moment van slaap, of zelfs om mijn ingewanden te ledigen, wat vaak moeilijk werd toen ik 6, zelfs 7 dagen in mijn stoel bleef zitten, zonder mijn kleren uit te trekken, niet in staat om de bewegingen van het uittrekken van iets te verdragen.'

Loten omschreef het doel van zijn opiuminname in 1773 als: 'In de eerste plaats om [de samentrekkingen in de borst] te matigen door herhaald gebruik van opium (samen met andere geneesmiddelen die de krampen verzachten). De opium zal dus niet alleen een palliatief zijn, maar waarschijnlijk ook eindelijk een genezend medicijn voor een dergelijke aandoening.' In november 1774 beschreef hij in detail de sensaties die hij voelde tijdens een astmatische aanval:

< Aantekeningen van begin juni 1783 over onder andere opiumgebruik. [UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT](#)

✓ Steen van het familiegraf Hoeufft-Loten in de Jacobikerk, Utrecht. [FOTO ALEXANDER J.P. RAAT](#)

> Aquarel van het Loten-monument in Westminster Abbey in Londen, circa 1795. [HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF FAMILIE GROTHE](#)

Het is alsof je elk moment kunt stikken, en wanneer ik een uitdrukking mag gebruiken die dat het beste beschrijft, is het alsof het onderste deel van het middenrif verder wordt opengescheurd. De enige verlichting is om in je kleren op de bank te leunen en uit bed te blijven, of om op tijd opium (of de tinctuur ervan) te gebruiken, maar dit is iets dat je vaak uitstelt tot het moment dat het te laat is om van de werking van opium gebruik te maken. [...]

Zodra de sterk opstijgende en dalende krampachtige weeën wat afnemen, ervaar ik een zeer aangenaam koel gevoel in de borst en rond het hart en een elastisch gevoel in mijn knieën alsof ik op veel voeten zou kunnen dribbelen, maar bijna op hetzelfde moment voel ik me zo krampachtig dat ik niet kan opstaan om te bellen of een deur te openen. Ik durf zelfs niet te spreken of mijn lichaam op mijn stoel te bewegen; en zelfs een vrouw gekleed in een ritse zijden gewaad, een kletsende of fluitende papegaai of een onbenullige dandy zijn in staat om het wonderbaarlijke mechanisme van het middenrif in beweging te zetten.

Anna C. Koldewij is kunsthistorica en werkt aan een proefschrift over het kunstenaars-echtpaar Rachel Ruysch en Juriaan Pool.

Bramine, voluit Abrahamina Arnolda Louisa Hubrecht, kwam ter wereld in een vooraanstaande familie in Rotterdam. Haar ouders, Paul François Hubrecht (1829-1902) en Maria Pruys van der Hoeven (1824-1901), stamden uit voornamelijk Leidse geslachten. Vanaf haar 13e jaar groeide Bramine op in Den Haag, samen met haar oudere broer Ambrosius Arnold Willem (1853-1937) en haar jongere zusje Maria (1865-1950). Bramine bleek een natuurtaent te hebben voor tekenen. In de jaren 1874-1878 volgde ze tekenlessen aan de Akademie van Beeldende Kunsten aan de Prinsessegracht in Den Haag. Dat was niet vanzelfsprekend; vrouwen werden daar toen pas sinds enkele jaren toegelaten. Later vervolgde ze haar opleiding aan de Rijksakademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam. Hoewel Bramine Hubrecht nooit van haar werk hoefde rond te komen, hield ze er een semiprofessionele carrière op na. Ze was werkzaam vanaf circa 1880 tot aan haar overlijden in 1913. In die periode was ze actief binnen een nauw netwerk van collega-kunstenaars en nam ze deel aan tentoonstellingen. Haar nu nog bekende oeuvre bestaat uit circa 35 schilderijen, 40 losse tekeningen en aquarellen, 10 prenten, 6 goedgevulde schetsboeken en een bundel illustraties. Haar onderwerpskeuze was traditioneel. Ze schilderde voornamelijk portretten en huiselijke scènes, zoals interieurs met lezende, handwerkende of musicerende vrouwen en spelende kinderen. Uit beide categorieën zijn werken bekend die hun oorsprong in Utrecht vonden.

Professorenportretten en familieverhalen

Kunstenares Bramine Hubrecht in Utrecht

Bramine Hubrecht (1855-1913) had een speciale band met de Domstad. Ze woonde er - na haar huwelijk met F.C. Donders - slechts een jaar, maar kwam er gedurende haar leven regelmatig. Ze portretteerde vier befaamde Utrechtse hoogleraren en maakte een intiem portretje van haar neefje dat aan het Janskerkhof woonde. De verhalen achter deze kunstwerken geven een interessant inkijkje in het leven van de goeude burgerij in de late 19e eeuw.

Huwelijk met Donders

Op 4 oktober 1888 trouwde Bramine met de veel oudere Franciscus Cornelis Donders (1818-1889), de befaamde hoogleraar geneeskunde en fysiologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Het verhaal gaat dat hun liefde opbloede tijdens het poseren voor een meer dan levensgroot schilderij dat zij in 1888 van hem maakte. Hoewel bekend is dat ze dat werk tot in alle details naar een foto schilderde, zullen er ook aanvullende poseersessies hebben plaatsgevonden. Hun voorgenomen huwelijk - het tweede van Donders - werd in verschillende kranten uitvoerig besproken. Het leeftijdsverschil van bijna 40 jaar leidde tot ophef. Ook Bramines vader had aanvankelijk twijfels, maar was uiteindelijk zelf degene die het huwelijk in Den Haag voltrok. Vervolgens trok Bramine als vanzelfsprekend bij Donders in aan de Kromme Nieuwegracht 34 in Utrecht. Nog geen half jaar na hun huwelijk, op 24 maart 1889, overleed Donders. Bramine stond nog tot december 1889 als bewoner op de Kromme Nieuwegracht geregistreerd, hoewel er vanaf september al een nieuwe

hoofdbewoner was. Hubrecht en Donders waren niet in gemeenschap van goederen getrouwd, maar toch erfde zij aanzienlijk, waardoor haar persoonlijke bezit bijna verdubbelde. Tot de erfenis behoorde ook het monumentale portret van Donders dat als haar meesterwerk beschouwd kan worden. Nog afgezien van de mogelijke romantische rol bij het ontstaan van hun relatie, was Bramine ongetwijfeld zeer gehecht aan dit schilderij. Ze had er in 1888 een gouden medaille tweede klasse mee gewonnen op een tentoonstelling in München, wat haar carrière een impuls had gegeven. Hubrecht erfde het schilderij onder de voorwaarde dat het werk uiteindelijk naar het Rijksmuseum zou gaan, wat in 1910 ook gebeurde.

Ambrosius Hubrecht in Utrecht

Het was vooral aan haar oudere broer Ambrosius te danken dat Bramine een speciale band had opgebouwd met de stad Utrecht en haar universiteit. Ambrosius Hubrecht had bij Donders zoölogie gestudeerd en was in 1874 gepromoveerd bij

Donders' collega Pieter Harting (1812-1885). Na enkele omzwervingen was Ambrosius in 1882 benoemd tot hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Utrecht en werd daarmee een directe collega van Donders. Hij is dan ook ongetwijfeld degene geweest die Bramine en Franciscus Cornelis aan elkaar voorstelde. Dankzij zijn hoogleraarschap in de zoölogie en vergelijkende anatomie beschikte Ambrosius Hubrecht over een ambts-woning: het voormalige Ridderschapshuis op Janskerkhof 2. Hij woonde daar in de periodes 1883-1895 en 1900-1915 met zijn vrouw Johanna Maria Molewater (1853-1937) en hun twee zoons: Paul François (1880-1929) en Jan Bastiaan (1883-1978). In de tussentijd woonde het gezin aan de Bleyenburgkade 6 bis, de huidige Alexander Numankade. Voor de jongens moet met name het Janskerkhof een boeiende omgeving zijn geweest om op te groeien, te midden van de academische wereld. Het woonhuis was inwendig verbonden met Janskerkhof 3. Daar waren het Zoölogisch Museum en Laboratorium en het Anatomisch Kabinet gevestigd,

< Zelfportret door Bramine Hubrecht. Pastel, circa 1892-1893.

RIJKSMUSEUM, LEGAAT B. HUBRECHT. FOTO RENÉ GERRITSEN

↳ Portret van Franciscus Cornelis Donders door Bramine Hubrecht. Olieverf op doek, 1888. RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

▲ Portret van Ambrosius Arnold Willem Hubrecht door Bramine Hubrecht. Olieverf op doek, 1903. UNIVERSITEITSMUSEUM UTRECHT

▼ Ambrosius Hubrecht kijkend door een microscoop. Reproductie van een ets door Bramine Hubrecht uit de Utrechtse studentenalmanak van 1902. HET UTRECHTS ARCHIEF

- < Twee portretten van Franciscus Cornelis Donders door Bramine Hubrecht. Olieverf op doek, 1889. [UNIVERSITEITSMUSEUM UTRECHT](#)
- > Portret van Bernhard Hendrik Cornelis Karel van der Wijck door Bramine Hubrecht. Olieverf op doek. [RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN](#)
- ▾ Portret van Pierre Henri Ritter door Bramine Hubrecht. Olieverf op doek, 1913. [UNIVERSITEITSMUSEUM UTRECHT](#)

waarvan Ambrosius Hubrecht directeur was en waar hij zijn colleges gaf. Dat dit tot de verbeelding van de kinderen sprak, blijkt wel uit het eigen 'Museum van Curiositeiten' waarover de 8-jarige Jan Bastiaan volgens het familiearchief beschikte. Bramine had een goede band met het gezin van haar broer en kwam er vaak, ook toen ze zelf niet meer in Utrecht woonde. Het grootste deel van het oeuvre van Bramine Hubrecht bestaat uit portretten, veelal van familieleden of bekenden. Met twee Utrechtse hoogleraren in haar familiekring is het niet verrassend dat ze verschillende officiële professorenportretten maakte. Die hebben een formele uitstraling: de geportretteerde draagt ambtskledij, al dan niet voorzien van onderscheidingen, en is tegen een egaal donkere achtergrond geplaatst. Behalve haar broer Ambrosius Hubrecht en haar eerste echtgenoot Franciscus Cornelis Donders schilderde Bramine zo ook Bernhard Hendrik Cornelis Karel van der Wijck (1836-1925) en zijn opvolger Pierre Henri Ritter (1851-1912), beiden hoogleraar in de geschiedenis der wijsbegeerte, logica, metafysica en zielkunde. Ook Bramines jongere zus Maria Hubrecht was kunstenaar. Zij vervaardigde geen officiële professorenportretten, maar tekende wel de Utrechtse hoogleraar mineralogie, geologie, kristallografie en paleontologie Carl Ernst Arthur Wichmann (1851-1927). Meerdere leden van de familie Hubrecht waren dus nauw verbonden met de Utrechtse universiteit.

Schoolrapport

Een fraaie pentekening uit 1894 getuigt van Bramines goede relatie met het gezin van haar broer Ambrosius. De tekening toont haar neefje Jan Bastiaan, die trots zijn schoolrapport presenteert. Aanvankelijk zat hij op de zogenaamde 'school van Laméris', de openbare lagere school voor jongens aan het Schoolplein 6. Op het moment van het portretje was hij 11 jaar oud en zat hij al in de tweede klas van de Rijks Hogere Burgerschool. Die hbs was gevestigd aan de Kruisstraat 201, het tegenwoordige universitaire cultuurcentrum Parnassos. Later

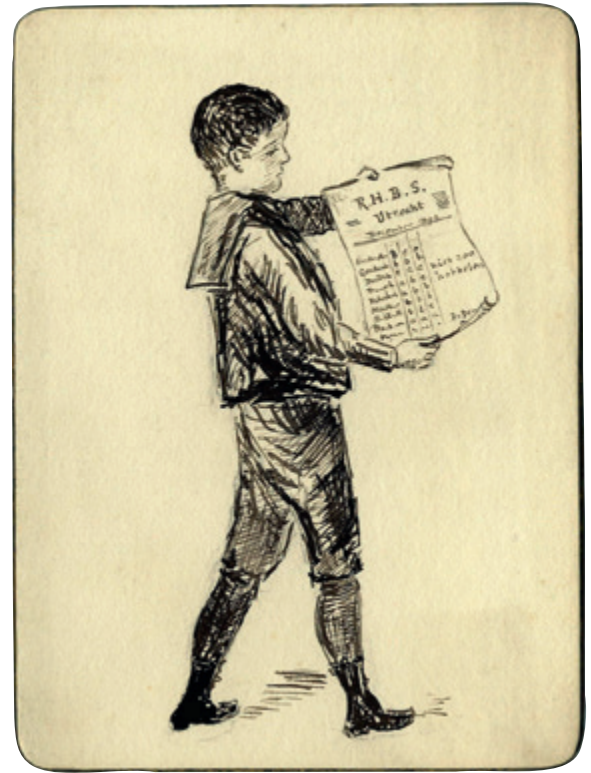
het aanmerkingenvak plaatste, is treffend: 'Niet zo hobbelen'. Net als blijkt uit latere schoolrapporten, zal Bramine haar neefje als spontaan en praatgraag hebben gekend. Uiteindelijk heeft Jan Bastiaan het advies van zijn onderwijzers en tante opgevolgd, blijkens zijn vruchtbare en zeer internationale carrière.

De pentekening van Jan Bastiaan met zijn schoolrapport heeft geen signatuur, maar is vrij zeker aan Bramine Hubrecht toe te schrijven vanwege de herkomst uit de familie, de thematiek en de stijl. Het onderwerp past naadloos in haar oeuvre, waarin (naast portretten) traditionele huiselijke scènes met kinderen een hoofdrol spelen. De keuze voor alledaagse onderwerpen is typerend voor vrouwelijke kunstenaars uit die tijd, zoals ook te zien bij de Amsterdamse Joffers, een groep bevriende kunstenaressen die samen exposeerden in het laat-19e-eeuwse Amsterdam.

Uit bewaard gebleven dagboekanteekeningen van Bramine Hubrecht blijkt dat ze vooral haar persoonlijke interesses in beeld bracht. Ze speelde zelf piano en besteedde veel tijd aan lezen, brieven schrijven en handwerken, allemaal activiteiten die ze geregeld vereeuwigde. Ook waren haar modellen vaak kinderen uit haar directe omgeving, onder wie haar Utrechtse neefjes. De gestalte van de schoolgaande Jan Bastiaan op het eerdergenoemde tekeningetje komt nauw overeen met twee andere kinderportretten van hem door Bramine. Ook de stijl sluit aan bij haar oeuvre. Tien jaar eerder had ze bijvoorbeeld het boekje *Baker en Kinder Rijmen met prentvertooning* uitgegeven, voorzien van heel vergelijkbare kinderprentjes. De tekening met het schoolrapport bleef lange tijd bewaard binnen de familie en werd pas in 2006 door een nazaat aan Het Utrechts Archief geschonken.

Sporen

Hoewel Bramine Hubrecht zelf hooguit een jaar in Utrecht woonde, bleven er redenen genoeg om naar de stad terug te keren. Op 21 april 1892 hertrouwde ze met Alphonse Marie Antoine Joseph Grandmont (1837-1909), doctor in de rechten, wijsbegeerte

▲ Jan Bastiaan Hubrecht met zijn hbs-rapport in december 1894. Pentekening door Bramine Hubrecht. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

▼ Rapport van Jan Bastiaan Hubrecht over november en december 1894, Rijks-hbs Utrecht. [ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN](#)

RIJKS HOOGERE BURGERSCHOOL, te UTRECHT.				
RAPPORT				
2 KLASSE. over Nov. en Dec. 1894.				
ontrent den herling J. B. Hubrecht.				
VAKKEN.	GEDRAG.	VLIJT.	VOORBEREIDEN.	AANMERKINGEN.
Fransch	a	b	d	
Duitsch	a	b	d	
Engelsch	c	d	d	
Nederlandsch	b	c	c	
Aardrijkskunde	b	b	b	
Geschiedenis	b	c	e	
Algerij				
Vaderl.				
Rekenkunde	b	c	a	
Stelkunde	b	d	d	
Metkunde	c	c	gh	
Natuurlijke historie	c	a	a	
Handteekenen	c	c	d	
Rechtlijng teekenen	c	c	a	
Gymnastiek	b	b	a	

UTRECHT, den 21 Dec. 1894.
De Directeur,
- Dr. H. P. JONKMAN -

^ Rijmpje over scholier Paul Jonas uit 'Baker en Kinder Rijmen met prentvertooning' door Bramine Hubrecht, 1884.

ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN

✓ Lezend meisje op een bank door Bramine Hubrecht. Waterverf op papier, voor 1888. RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

en letteren. Ook hem kende ze al langer, aangezien hij een neef van Donders was en zelfs voorkwam in diens testament. Na hun huwelijk bracht het echtpaar Grandmont-Hubrecht een groot deel van het jaar door in het geliefde kunstenaarsoord Taormina op Sicilië. Als ze in Nederland waren, verbleven ze in Het Witte Huis in Doorn. Die villa in chaletstijl was in 1901 gebouwd door Pierre en Joseph Cuypers in opdracht van Bramines ouders, die de oplevering echter niet meer meemaakten.

Het Witte Huis bleef in de familie. Maria Hubrecht woonde er permanent en het fungeerde als buitenverblijf voor Ambrosius en Bramine (met haar echtgenoot Alphonse). Op Sicilië was het immers te warm in de zomer. Van 1907 tot aan haar dood in 1913 bracht Bramine de maanden juni tot en met september zelfs vast in Doorn door. Midden in Het Witte Huis kon ze werken in een grote lichte atelierruimte. Vanuit Doorn zal ze ongetwijfeld geregeld naar Utrecht zijn afgereisd voor familiebezoekjes of portretopdrachten.

Het Doornse landgoed kwam later in handen van de ons bekende Jan Bastiaan

Hubrecht. Ondanks zijn vele internationale detacheringen koesterde ook hij de familiegeschiedenis. Het huis in Doorn bleef onder zijn leiding een trefpunt voor de familie tot ver in de jaren 1970. Er bleven vele familieportretten van onder meer zijn tantes Bramine en Maria bewaard, die nu nog onderdeel zijn van een familiestichting.

Ook in Utrecht zijn er nog sporen van de familie Hubrecht te vinden. Het standbeeld van Bramines echtgenoot Franciscus Cornelis Donders staat sinds 1921 midden op het Janskerkhof, nota bene in het voormalige uitzicht van zijn schoonfamilie. Naar Bramines broer Ambrosius is het vooruitstrevende Hubrecht Instituut voor Ontwikkelingsbiologie en Stamcelonderzoek op de Uithof vernoemd. En in de Senaatszaal van het Academiegebouw hangen portretten die Bramine maakte van Franciscus Cornelis Donders en Ambrosius Hubrecht. Dieper verstoppt in de collectie van het Universiteitsmuseum zijn nog persoonlijker sporen te vinden, zoals een reisdagboekje van Bramine, de portemonnee van Donders en de microscoop - en zelfs de schedel - van Ambrosius.

Bronnen en literatuur

- Familiegegevens en herinneringen, genoteerd door Arend Hubrecht (1924-2008).
- Het Utrechts Archief, bevolkingsregisters 1880-1910.
- Erfgoed Leiden en Omstreken, 0529 familiearchief Hubrecht annex Van Lelyveld, onder meer inv.nr.986 (rapporten).
- Diverse kranten via www.delpher.nl.
- H.P. van den Aardweg e.a., *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld* (Amsterdam 1938) p. 710.
- Anna C. Koldewij, 'Recognizing Artist and Subject: Bramine Hubrecht and her Sicilian Procession', *Rijksmuseum Bulletin* 68-1 (2020) p. 30-53.
- Caroline Pelser, 'Prof. Ambrosius Hubrecht, bewoner van Janskerkhof 2 Utrecht' (2016) op www.huizenaanhetjanskerkhof.nl/hubrecht/.
- Jan Teeuwisse, *Utrechtse universiteitsportretten* (Zutphen 1991) p. 117-121, 149-150, 152.

Utrechtse ramen van Joep Nicolas

De glas-in-loodramen in de Aula van het Academiegebouw. FOTO DICK BOETEKEE

Bij het lustrum van de Utrechtse universiteit in 1936 werd de Aula van het Academiegebouw - de oude kapittelzaal - aangekleed met wandtapijten en glas-in-loodramen. Hoewel geïnspireerd door de late middeleeuwen, werden twee 'actuele' kunstenaars ingeschakeld: Willem van Konijnenburg (1868-1943) en Joep Nicolas (1897-1972). Over de tapijten van Van Konijnenburg verschijnt een artikel in het volgende nummer van dit tijdschrift. Nu staat de glazenier Joep Nicolas centraal. Behalve in de Aula liet deze markante kunstenaar nog enkele sporen na in Utrecht.

Armand Heijnen is historicus en publicist. Hij was als redacteur verbonden aan de Universiteit Utrecht.

Bij het 300-jarig bestaan van wat in 1936 de Rijksuniversiteit Utrecht heette, toonden alumni zich uitermate genereus. De oud-studenten schonken niet alleen gobelins ter verfraaiing van het Groot Auditorium (de latere Aula), maar ook zeven glas-in-loodramen voor diezelfde ruimte. Hoofdcadeau was echter het lijvige jubileumboek met de lotgevallen van de universiteit vanaf haar oprichting, geschreven door geschiedenishoogleraar Gerhard Wilhelm Kernkamp (1864-1943). Feitelijk werden de ramen betaald uit wat overbleef uit het zogeheten 'Guldenfonds' dat was ingesteld om het boek van Kernkamp te bekostigen.

Om de Aula te sieren 'naar middeleeuwse stijl', zoals het toenmalige alum niblad *Post lucundam luventutem* het omschreef, waren behalve gobelins ook glas-in-loodvensters gewenst. De Aula was immers in 1462 gebouwd door Dombouwmeester Jacob van den Borch als 'groot kapittelhuis' van het Domkapittel. In 1634 had de net opgerichte 'Illustre School' - die twee jaar later de status van universiteit zou verwerven - het kapittelhuis van het stadsbestuur cadeau gekregen als Auditorium oftewel gehoorzaal. Voor een renovatie van de Aula in 'middeleeuwse' stijl tekende in 1876 de meester van de neogotiek, Pierre Cuypers (1827-1921). Hij herstelde de traceringen in de vensters, bracht de kleur weer terug in de zaal en legde een tegelvloer. Hoewel de

universiteit in eerste instantie tevreden was over Cuypers' werk - het leverde hem zelfs een eredoctoraat op - werd binnen enkele decennia duidelijk dat hij ondeugdelijk materiaal had gebruikt. Daardoor was in 1935 een nieuwe restauratie noodzakelijk, uitgevoerd door rijksbouwmeester Gustav Cornelis Bremer (1880-1949). Die liet al te uitbundige versieringen van Cuypers - zoals de geschilderde voegen op de muur - weer ongedaan maken. Maar ook Bremer streefde naar een middeleeuwse uitstraling en daarbij sloten de geschenken van de alumni naadloos aan.

De familie van glazenier Joep Nicolas had een nauwe band met de familie Cuypers. In zijn geboortestad Roermond had Pierre Cuypers een hele industrie opgetuigd rond zijn neogotische bouwwerkzaamheden. In die werk- en opleidingsplaats werden bijvoorbeeld beelden, kerkmeubilair, kapitelen en schilderijen vervaardigd. Maar voor textiel en glas-in-lood schakelde Cuypers andere ateliers in, zoals de NV Glasschilderkunst F. Nicolas & Zoonen, sinds 1855 eveneens in Roermond gevestigd. Joep Nicolas had dit bedrijf van zijn van grootvader Frans voortgezet.

Deugd en ondeugd

Cuypers had de zeven ramen van de Utrechtse Aula voorzien van witte glas-in-loodruitjes, met aan de bovenkant een gekleurde rozet. Nicolas maakte er in 1936 meer werk van. Op het meest rechtse venster, enigszins verscholen achter de orgeltribune, kwam een Latijnse tekst,

< De Aula rond 1900 met de aankleding door Pierre Cuypers. [RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED](#)

✓ Detail Grootmoedigheid en Afgunst (Magnanimitas en Invidia). [FOTO DICK BOETEKEE](#)

waarvan de vertaling luidt: 'Deze ramen van glas zijn gemaakt voor de driehonderdste verjaardag van de universiteit en zijn geschonken door de alumni, voor hen die toen leefden en hen die zullen leven. Joep Nicolas f.' (de f. staat voor *fecit*: gemaakt). Zes van de zeven ramen voorzag hij van een dubbele voorstelling van een deugd en een ondeugd. Van links naar rechts zijn dit:

- Geloof tegenover Bedrog (Fides en Dolus)
- Wijsheid tegenover Domheid (Sapientia en Stultitia)
- Grootmoedigheid tegenover Afgunst (Magnanimitas en Invidia)
- Voorzichtigheid tegenover Roekeloosheid (Prudentia en Temeritas)
- Kracht tegenover Lafheid (Fortitudo en Ignavia)
- Rechtvaardigheid tegenover Gewelddadigheid (Iustitia en Iniquitas)

De gebruikte symboliek voor deze deugden en ondeugden heeft een nogal gewelddadig karakter. Nicolas strooide kwistig met messen, zwaarden, doodshoofden, galgen en stropen. In het bovenste deel van het raam maakten de gekleurde rozetten van Cuypers plaats voor de wapenschilden van de Zeven Verenigde Nederlanden. Dit waren de gewesten die in deze zaal in 1579 de Unie van Utrecht hadden ondertekend - een belofte tot samenwerking tegen de Spaanse overheersers. De wapens zijn, van links naar rechts, van Holland, Zeeland, Gelre, Friesland, Utrecht (met in het hart het stadswapen van Utrecht), Overijssel en Groningen.

Hoewel het meeste werk van Nicolas zich kenmerkt door warme, felle kleuren, zijn de ramen in het Academiegebouw sober van kleur vanwege de toepassing van de grisaille-techniek. Daarbij worden geen natuurlijke kleuren gebruikt maar alleen grijs- of bruinschakeringen. In het geval van

de Aula-vensters maakte Nicolas gebruik van milde tinten zwart, wit, lichtblauw, lichtbruin en geel. Grisaille was een van de vernieuwingen die Nicolas in de glas-inloodkunst doorvoerde. Meer opvallend nog was zijn werkwijze om de loodlijnen niet de contouren van de afgebeelde figuren te laten volgen, zoals de heersende traditie voorschreef, maar om het lood dwars door de figuren heen te trekken.

Op de sobere kleurstelling vormen de wapenschilden een uitzondering, én het meest linkse raam, dat breder is en de Unie van Utrecht verbeeldt. Op dit heraldische venster is een klassiek ogende figuur te zien: een vrouw met schild, zwaard, helm en een lans met daarop een vrijheidshoed met oranje lint. Aangezien zij op haar schild de Nederlandse leeuw draagt, heeft Nicolas waarschijnlijk de

Nederlandse Maagd willen uitbeelden. Ze staat in een tuin omgeven door een hek met daarop opnieuw de wapenschilden van de Verenigde Provinciën. Een sinaasappelboom steekt er boven uit - een verwijzing naar de rol van de Oranjes bij de Unie van Utrecht.

Kampioen glasschilderkunst

Dat de opdracht voor de ramen in de Aula naar 'kampioen glasschilderkunst' Joep Nicolas was gegaan, hoeft geen verbazing te wekken. Zijn ster als glazenier was behoorlijk rijzende. Al in 1925 had hij de opdracht gekregen voor een raam dat als Nederlandse inzending fungeerde voor de *Exposition internationale des arts décoratifs et industriels modernes* in Parijs, waarnaar de de art deco-stijl is genoemd. Het Sint-Maartensraam dat Nicolas hiervoor maakte, viel in de prijzen en hij werd als lid toegelaten tot de *Maitres Verriers de France*. Zijn artistieke toekomst was daarmee verzekerd. In de kringen rond de Utrechtse univer-

siteit kende men Nicolas omdat hij al had samengewerkt met de ontwerper van de gobelins voor de Aula, Willem van Konijnenburg. Nicolas had in 1925 een ontwerp van Van Konijnenburg uitgewerkt voor een herdenkingsraam bij het derde eeuwfeest van Hugo de Groots *De jure belli et pacis* in de Grote Kerk te Delft. Ook later zouden zij nog eens samenwerken: in 1939 voltooide Nicolas een ontwerp van Van Konijnenburg voor twee ramen ter gelegenheid van het 40-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina in de Nieuwe Kerk in Amsterdam. Hun samenwerking kan ook een verklaring zijn voor de sterk allegorische insteek van de glas-in-loodramen in de Aula; Van Konijnenburg was immers een symbolist bij uitstek. Joep Nicolas staat te boek als een bourgondische *bon vivant*, hoewel ook worstelend met een melancholieke inborst. Na het gymnasium aan het Bisschoppelijk College in Roermond had hij in 1916 in het Zwitserse Fribourg filosofie en kunstgeschiedenis

^ Unie van Utrecht-raam in de Aula door Joep Nicolas uit 1936. FOTO DICK BOETEKEES

> Joep Nicolas en zijn vrouw Suzanne Nys. BRON: KUNSTWERKPLAATS ROERMOND

gestudeerd. Hij bleek toen echter meer geïnteresseerd in *Wein, Weib und Gesang*, waardoor zijn vader Charles hem spoorlags terug naar Nederland haalde. Voor een studie rechten in Amsterdam sjeesde hij, maar hij blonk wél uit op de avondcursussen beeldende kunst die hij daar eveneens volgde. In Amsterdam ontmoette hij de 19-jarige beeldhouwster Suzanne Nys uit Brussel, zijn toekomstige echtgenote, met wie hij in het Noord-Hollandse Groet ging wonen. Na een ruzie met goede vriend en schilder Henk Wiegersma (Nicolas was te intiem met diens vrouw) verhuisde het echtpaar Nicolas terug naar Roermond. Hun huis daar werd een ontmoetingsplaats voor kunstenaars en schrijvers, onder wie Joeps zwager Aldous Huxley (auteur van *Brave New World*), Jan Engelman, Jacques Bloem, Adriaan Roland Holst en de Engelse schrijver D.H. Lawrence, wiens portret hij schilderde. Ondertussen vond Nicolas volop emplooi in het beglazen van talloze kerken, maar bijvoorbeeld ook van de stadhuisen van Breda, Hilversum en Tilburg. Hij ontwierp ramen voor de hoofdkantoren van grote ondernemingen als Philips, Amstel Bier en Unilever, en voor publieke gebouwen zoals het Sint-

Canisiusziekenhuis in Nijmegen en het KRO-gebouw in Hilversum. Hij decoreerde zelfs de eetzaal eerste klasse van het S.S. Nieuw Amsterdam, het vlaggenschip van de Holland-Amerika Lijn.

Ander Utrechts werk

Joep Nicolas was in Utrecht al in beeld gekomen toen daar in 1933 zijn werk - samen met dat van zijn vrouw - werd geëxposeerd, waarschijnlijk op uitnodiging van het tijdschrift *De Gemeenschap*. Nicolas ondersteunde dit 'Maandschrift voor Katholieke Reconstructie', dat een podium bood aan jonge katholieke kunstenaars. Hij leverde bijdragen in de vorm van illustraties, maar hij schreef ook over zijn opvattingen over het glazeniersvak of algemener over eigentijds katholiek kunstenaarschap. Aan *De Gemeenschap* waren schrijvers en kunstenaar verbonden als Jan Engelman, Anton van Duinkerken, Charles Eyck, Jan Toorop en ook zijn goede vriend en uiteindelijke rivaal Hendrik Wiegersma.

In hetzelfde jaar 1933 maakte Nicolas voor de Onze-Lieve-Vrouw-ten-Hemelopnemingkerk aan de Biltstraat zogeheten opalines, mozaïek-achtige kunstwerken van glas op een ondoorzichtige achter-

- < Fragment van opaline-wand 'Bedevaartgangers naar Kevelaar' uit de Onze-Lieve-Vrouw-ten-Hemelopnemingkerk aan de Biltstraat, 1933. [MUSEUM CATHARIJNECONVENT](#)
- > Detail van venster 'Sint-Maarten en de bedelaar' door Joep Nicolas uit 1965 in de Sint-Catharinakathedraal aan de Lange Nieuwstraat. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ↘ Tentoonstelling 'Joep Nicolas, glazenier' in het Centraal Museum, 1967. [CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT](#)

grond. De opaline- of vermurail-techniek geldt als een van de vernieuwingen die Nicolas doorvoerde. Ze werden aangebracht tegen de wanden achter de hoofd- en zijaltaren. Bij de afbraak van deze Biltstraatkerk in 1972 zouden veel interieurelementen verloren gaan. Het Aartsbisschoppelijk Museum (het latere Museum Catharijneconvent) organiseerde toen de tentoonstelling *Het gat in de Biltstraat* over de afbraak van neogotische kerken en de teloorgang van hun inventaris. Dankzij vrijwilligers van het Kunsthistorisch Instituut van de universiteit, die enkele panelen uitzagden, bleef een deel van de opalines van Nicolas behouden. Museum Catharijneconvent heeft er drie in bezit, met als onderwerp *Bedevaartgangers naar Kevelaar*. Veel later, in 1965, vervaardigde Joep Nicolas nog de drie ramen voor de absis van de Sint-Catharinakathedraal aan de Lange Nieuwstraat. Het zou zijn laatste grote opdracht worden. Deze ramen moesten ervoor zorgen dat de gelovigen tijdens de diensten niet langer in een verblindend licht hoefden te kijken. Nicolas ontwierp én realiseerde de drie vensters binnen één jaar tijd, samen met atelier Geutjens uit Venlo. De ramen bevatten voorstellingen rond 'Gods opdracht aan zijn uitverkoren leiders om de gelovigen voor te lichten'. Onderaan het noordelijke venster is de heilige Catharina van Alexandrië afgebeeld en daarboven taferelen uit het leven van Mozes. Het middelste raam kent drie delen: onderaan de monnik Willibrord die het christendom naar Nederland bracht, in het midden de genezing door Jezus van een maanzieke jongeling en bovenaan Christus op de berg Tábor. Het zuidelijk venster tenslotte bevat een voorstelling van de Utrechtse patroonheilige Sint-Maarten met de bedelaar, met daarboven taferelen uit het leven van de profeet Elia. In een bespreking van deze ramen in de *Volkskrant* toonde schrijver Godfried Bomans zich gematigd positief, maar: 'Het valt te betwijfelen of een dergelijke verdoogde symboliek, waarvan de uitleg drie pagina's beslaat, de hedendaagse kerkganger nog veel zegt.'

Omslagpunt

Toen Nicolas aan de ramen in de Catharij-
nekerk werkte, was hij inmiddels al weer
geruime tijd teruggekeerd uit de Verenigde
Staten. Zijn vrouw Suzanne had in 1939
voorgesteld om naar New York af te reizen
om de dreigende oorlog te ontvluchten,
maar in feite om een einde te maken aan
de escapades van Joep met de kunstenaress
Gisèle van Waterschoot van der Gracht,

die in zijn Roermondse atelier was komen
studeren en werken. De evacuatieplannen
kwamen in een stroomversnelling toen
zich een opdracht aandiende in het Holland
House in New York. Nicolas verkocht het
Roermondse atelier en schepte zich met
zijn gezin in. Tijdens zijn verblijf beglaasde
hij 22 Amerikaanse kerken en voorzag hij
verschillende publieke gebouwen van
wandschilderingen. Maar uiteindelijk

bevielen de VS hem niet. 'Wat de schilder-
kunst betreft, zit men hier nog helemaal
vast in een volkomen voorbijgestreefde
moderniteit en ik zal echt moeten vechten
om uit de nonsens te geraken die ons hier
omgeeft', schreef hij.

Na hun definitieve terugkeer in 1959
vestigde het echtpaar zich in het
Limburgse plaatsje Steyl. De roerige
jaren 60 brachten echter een omslag in
de waardering voor het rooms-kathol-
licisme, net als voor de glasschilder-
kunst. Enkele van de scheppingen van
Nicolas - waaronder dus de opalines
in Utrecht - konden zelfs maar ternau-
wernood worden gered. Tegen het einde
van zijn leven kreeg hij te maken met
een schrijnend gebrek aan opdrachten. In
1963 werd Nicolas bovendien getroffen
door een lichte beroerte. Voortaan moest
hij het kalmer aan doen en de zo geliefde
whiskyfles laten staan.

Zijn 70e verjaardag in 1967 werd gevierd
met een dubbeltentoonstelling: in het
Centraal Museum over de glazenier
Nicolas, en bij de Rijksakademie in
Amsterdam over de schilder. Vooral de
Utrechtse expositie was opzienbarend. Op
verschillende plekken werden de glas-in-
loodramen tijdelijk uit hun spouwen
gelicht en overgebracht naar Utrecht. In de
catalogus bij die expositie schreef Nicolas:
'Ik ben nog steeds bezig: deze tak van
kunst is aan mij vastgegroeid, mijn dagen
vullend en mijn gedachten.' Veel tijd was
hem niet meer vergund. In juli 1972 stierf
Nicolas thuis aan een hartaanval. Overeen-
komstig zijn wens werden hij en zijn
vrouw begraven in Sint Odiliënberg, in de
schaduw van de basiliek waarvoor Joep het
glas-in-lood had vervaardigd.

Een korte versie van dit artikel verscheen eerder op
de alumniwebsite van de Universiteit Utrecht.

Literatuur

- W.A.F. Bannier, *Het derde eeuwfeest der Utrechtsche Universiteit* (Utrecht 1937).
- Armand Heijnen, *125 jaar Utrechts Universiteitsfonds* (Universiteitsfonds 2011).
- Armand Heijnen, *Met aan je voeten de zon. Het Academiegebouw: ceremonieel hart van de Universiteit Utrecht* (Universiteit Utrecht 2013).
- Carine Hoogveld, *Glas in lood in Nederland, 1817-1968* (Den Haag 1989)
- Maria Elisabeth Houtzager en N.R.A. Vroom (inleiding Jan Engelman), *Joep Nicolas* (catalogus Centraal Museum, Utrecht / Rijksakademie, Amsterdam 1967).
- Loek Kreukels, 'Joep (en Suzanne) Nicolas. Levenskunstenaar', *Roermond, beeld van een stad* (Roermond 2012).
- Ileen Montijn, *Cuyper, 1827-1921. Schoonheid als hartstocht* (Stedelijk Museum Roermond 2007).
- Jaak Slangen, 'Nicolas, Josephus Antonius Hubertus Franciscus (1897-1972)', *Biografisch Woordenboek van Nederland* (2013), <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/nicolas>.
- Casper Staal en Ton Meijers (red.), *De Utrechtse Catharinakerk* (Utrecht 2020).
- Jennik van der Varst, *Joep Nicolas - Werken uit de collectie van de Roermondse Stichting 1880* (catalogus Cuyperhuis, Roermond 2014).

Perceelskaart en blaffaard van Oostveen herenigd

Aan de inventaris van het archief van het gerecht Oostveen - de latere gemeente Maartensdijk - is onlangs een 17e-eeuwse 'blaffaard' toegevoegd. Het is een werkkopie of reiseditie van een belastingregister. Het boekje vertelt het verhaal van de ontginning van 'onland' in dit veengebied. De vondst zorgt voor een hereniging met een ander bijzonder archiefstuk: de 'Caarte van de Landen gelegen onder Oostveen'.

Wouter van Dijk is senior collectiebeheerder bij het Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen (RHCVV).

Het boekje bestaat uit een katern gevouwen papieren met een perkamenten kaftje.¹ Het is in feite een samenvatting van de legger op het oudschildgeld over Oostveen - een belastingregister. In een legger of blaffaard, zoals die vroeger vaak werd genoemd, werden vaste te ontvangen inkomsten uit onroerend goed beschreven. Waar de vreemde naam blaffaard of blaffer vandaan komt, is onzeker. Het *Middel-nederlandsch Woordenboek* verwijst naar het Franse woord *blafard*, wat bleek of vaal

betekent.² Het boekje zou zijn naam dan ontleen aan de lichtgekleurde omslag. In het geval van onze blaffaard kun je geen betere verklaring bedenken. Het oudschildgeld was een in 1539 ingevoerde belasting op grondbezit die werd geheven over iedere morgen grond. Deze oppervlaktemaat was afgeleid van de hoeveelheid grond die een boer met een span ossen in een ochtend kon ploegen. Omdat dit afhankelijk was van de grondsoort, verschilde de omvang van een morgen per streek. De Utrechtse morgen besloeg ongeveer 0,83 hectare. In een blaffaard werd de omvang van de percelen genoteerd, zodat hieraan een belastbaar

bedrag gekoppeld kon worden. De te verwachten opbrengst werd niet periodiek herzien. Wanneer nieuwe landbouwtechnieken of verslechterde klimaatomstandigheden voor andere opbrengsten zorgden, werd de blaffaard daarop slechts zelden aangepast.³

Het gebied van het gerecht Oostveen kwam in de vroegmoderne tijd overeen met dat van de latere gemeente Maartensdijk. Het liep van de stad Utrecht in het zuiden tot het Gooise bos in het noorden, en vanaf Achttienhoven in het westen tot Oostbroek en De Bilt in het oosten. Het gebied was zo'n 20 kilometer lang en 5 kilometer breed.⁴ Oostveen viel onder het kapittel van de Dom van Utrecht. Het bestuur van het gerecht lag tot het midden van de 17e eeuw vooral in handen van de Domproost, die tevens ambachtsheer was. Daarna zou het bestuur deels overgaan naar de schout en schepenen, maar de belastingheffing bleef aan het Domkapittel.⁵

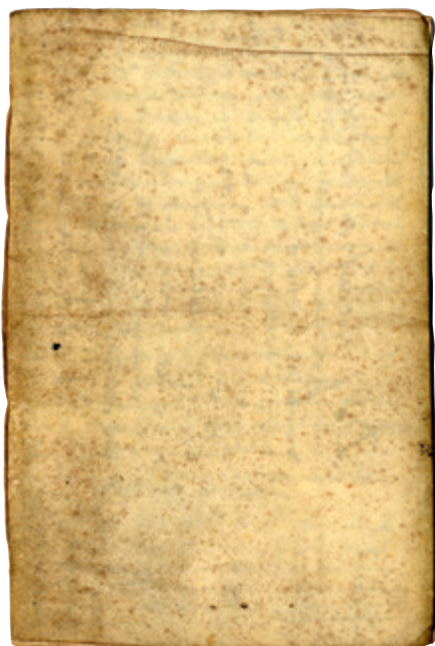
Op de inleidende pagina van de blaffaard van Oostveen lezen we dat het een 'cort summier' oftewel samenvatting betreft van de legger op het oudschildgeld over

▲ Perceelskaart van Oostveen door J. van Diepenem en B. Löbé, 1643-1644. [REGIONAAL HISTORISCH CENTRUM VECHT EN VENEN](#)

▼ Perkamenten omslag van de blaaftard van Oostveen. [REGIONAAL HISTORISCH CENTRUM VECHT EN VENEN](#)

Oostveen. Deze 'reiseditie' - dichtgeslagen slechts 16 bij 10,5 centimeter groot - was gebaseerd op de blaaftard die de voormalige schout Roos aan zijn opvolger Paulus Schoonhoven had overgedragen. De schout gold in het gerecht van Oostveen als zaakwaarnemer van de Domproost, terwijl de schepenen de lokale inwoners vertegenwoordigden.

Perceelskaart

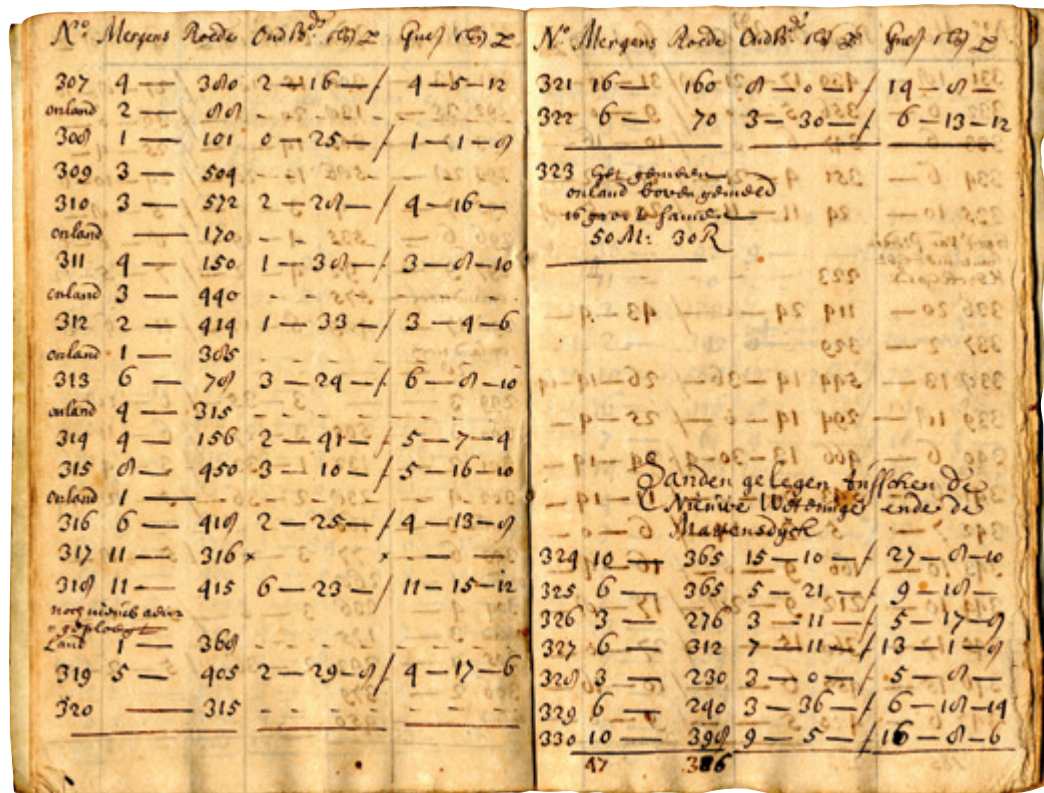
In het archief van het Domkapittel vinden we een register van de landerijen in Oostveen met vermelding van grootte, eigenaars en gebruikers uit het midden van de 17e eeuw.⁶ Dit moet haast wel de blaaftard zijn die genoemd wordt in de inleiding van ons samenvattende katern. Het is aannemelijk dat het register uit handen van schout Schoonhoven of een latere opvolger in het archief van het Domkapittel terecht is gekomen. De link tussen beide stukken wordt nog duidelijker uit een andere verwijzing in de Oostveense blaaftard. De percelen in het boekje zijn namelijk 'genumereerd en gevolgd, na de Caerte van Nieuwe Metinge van alle de landen onder Oostveen gelegen'. Het Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen (RHCVV) bezit een kaart die voldoet aan deze beschrijving. Deze hing jarenlang in de oude raadzaal van het gemeentehuis van

Maartensdijk. Na samenvoeging met de gemeente De Bilt verhuisde de kaart naar het gemeentehuis in Bilthoven. In 2013 is de kaart om behoudsredenen overgebracht naar de geklimatiseerde depots van het RHCVV en gedigitaliseerd.⁷ In de hal van het gemeentehuis hangt nu een hoogwaardige reproductie. Deze 'Caarte van de Landen gelegen onder Oostveen' werd in 1643-1644 gemaakt door de landmeters J. van Diepenem en B. Löbé op verzoek van de geërfden van Oostveen. In Het Utrechts Archief zijn nog stukken aanwezig over de betaling aan deze landmeters.⁸ De kaart is later periodiek bijgewerkt en gerestaureerd. Op de kaart zijn de percelen in Oostveen keurig genummerd ingetekend met daarbij de omvang in morgens en roeden. Bij vergelijking van enkele percelen bleek de omvang in de blaaftard en op de kaart precies overeen te komen, waardoor we ervan uit kunnen gaan dat de blaaftard gemaakt is aan de hand van de opmetingen waarop de kaart gebaseerd is. In de inleiding van de blaaftard is de datering van de kaart waarnaar verwezen wordt, leeggelaten om later nog in te vullen. Er is ook een witregel opengelaten bij de vermelding van de totstandkoming van de opmetingen. Dit kan erop wijzen dat de blaaftard tegelijk met het maken van de kaart is opgesteld, waarbij de data

van gereedkomen en van goedkeuring van de opmetingen nog niet bekend waren. Later konden die data dan ingevuld worden, maar dat is nooit gebeurd. Van de kaart weten we echter dat die gemaakt is in de jaren 1643-1644.

Oudschildgeld

De blaffaard werd dus gebruikt om het oudschildgeld te heffen. Deze belasting werd geheven over iedere morgen grond en verschilde per gerecht. De naam verwees naar het 'oude schild', een munt die wellicht afgeleid was van een 14e-eeuwse Franse munt en waarvan verschillende varianten wijd verbreid raakten in de Nederlanden.⁹ De munt werd vanaf de 16e eeuw echter alleen nog als rekenmunt gebruikt, met als waarde 42 stuivers. De aanslag werd berekend in deze munt, vandaar de benaming oudschildgeld.¹⁰ Ingevoerd in 1539, werd het oudschildgeld in 1580 verdubbeld, waarna men ook wel sprak over dubbel oudschildgeld. Daarnaast werd het bedrag regelmatig opgehoogd met 'opstuivers'.¹¹ Het zou goed kunnen dat de blaffaard van Oostveen een kopie was voor de ambtsdrager die het oudschildgeld moest innen. Het was gebruikelijk dat de belastinginners kopieën gebruikten, terwijl het origineel in het archief bewaard bleef.¹² Wellicht werd in de inleiding naar deze praktijk verwezen, waarin staat dat de kleine blaffaard is opgemaakt naar een andere die werd doorgegeven van schout op schout. Het kan zelfs zijn dat we te maken hebben met een werkkopie van een werkkopie. Niet alleen de gecultiveerde percelen staan met het verschuldigde bedrag aan belasting vermeld in de blaffaard, ook de nog onontgonnen gronden zijn aangegeven. Van deze stukjes 'onland' werd netjes de omvang genoteerd. Het proces van ontginning is mooi zichtbaar bij perceel 318, waarachter 'noch nieuw aengeploegt land' aangegeven staat. Dit perceel werd op het moment van opmaken van de blaffaard en de perceelkaart gereedgemaakt voor gebruik. Zover was het echter nog niet, dus een belastbare opbrengst kon nog niet genoteerd worden. Wel was de omvang al bekend: 1 morgen en 368 roeden. In de tijd waarin de blaffaard werd opgesteld, waren de bewoners van het gebied van Oostveen nog volop verwickeld in de strijd tegen de elementen. De natuur moest bedwongen worden, land had pas nut als het gebruikt kon worden voor landbouw en later veeteelt. Voor grond die niet benut kon worden gebruikte men de treffende term 'onland'. In de blaffaard van Oostveen staat bij verschillende percelen aangetekend dat hierbij ook een gedeelte 'onland' hoorde. Land dat niet te bewerken viel, was niet belastbaar, maar het werd wel opgemeten en onderaan de streep vermeld als 'het gemeen onland boven-

Pagina's met percelen en onland uit de blaffaard van Oostveen. EGIONAAL HISTORISCH CENTRUM VECHT EN VENEN

gemeld'. Gemeen betekent hier algemeen of gemeenschappelijk. Op de kaart van Oostveen zijn veel van deze stukjes land samen weergegeven als perceel 323. Samen besloegen deze virtueel bij elkaar geveegde onlandjes toch nog 50 morgen en 30 roeden.

Herkomst en hereniging

De blaffaard werd aangetroffen tussen andere nog niet beschreven stukken als aanvulling op het archief van Oostveen/Maartensdijk, voornamelijk rekeningen van het gerecht uit het laatste kwart van de 17e eeuw. De stukken waren vermoedelijk aanwezig in Het Utrechts Archief als onderdeel van het familiearchief Martens van Sevenhoven.¹³ Vanwege het onduidelijke verband met dit familiearchief is

er waarschijnlijk ooit voor gekozen de stukken toe te voegen aan het archief van het gerecht Oostveen, maar was men er niet toe gekomen ze te beschrijven in de inventaris. Dit blijkt uit potloodaantekeningen op enkele stukken. Op de blaffaard ontbreken dergelijke aantekeningen, waardoor het onzeker blijft of deze zich altijd bij de overige archiefstukken heeft bevonden. Bij oprichting van het RHCVV in 2009 zijn de stukken vermoedelijk meegekomen met de archieven van Maartensdijk die zich bij Het Utrechts Archief bevonden. Nu de blaffaard weer vindbaar is voor onderzoekers kunnen we met recht zeggen dat dit archiefstukje herenigd is met de kaart waarmee het sinds zijn ontstaan verbonden was.

Noten

- 1 RHCVV, toegang 1033 Gerecht Oostveen 1639-1811: inv.nr. 63.
- 2 <https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=04550&lemma=blaffaart>.
- 3 E. Ketelaar, *Archiving People. A Social History of Dutch Archives* (Den Haag 2020) p. 148b.
- 4 F.E. Brouwer, *Inventarissen van de archieven van de gemeente Maartensdijk* (Maartensdijk 1988) p. 9.
- 5 Ibidem, p. 10.
- 6 HUA, toegang 216 Domkapittel te Utrecht: inv.nr. 3703.
- 7 De kaart is in hoge resolutie te bekijken via <https://tinyurl.com/2m6evwu7>.
- 8 HUA, toegang 216: inv.nr. 3702-a.
- 9 H. Enno van Gelder, *De Nederlandse munten* (Utrecht/Antwerpen 1965) p. 31.
- 10 J.M. van Winter en A. van Ooststroom, 'Vierhonderd jaar grondbezit en kadastrale registratie in Oostveen en Herbertscoep' in: *Macht, bezit en ruimte. Opstellen over de noordelijke Nederlanden in de middeleeuwen* (Hilversum 2021) p. 587-598, aldaar 587.
- 11 A. Pietersma, R. Rommes en W. Verstegen, *Lusten en lasten. Gids voor fiscaal-historisch onderzoek naar inkomsten en vermogen in de provincie Utrecht* (Utrecht 2006) p. 24.
- 12 Ketelaar 2020, p. 150a.
- 13 HUA, toegang 1002 Familie Martens van Sevenhoven.

De oorsprong van de abdij in Oudwijk

Verscholen achter de Heilig-Hartkerk bij het Wilhelminapark staat nog altijd het huis van de buitenplaats Oudwijk. Hier bevond zich tot de sloop in 1584 een groot vrouwenklooster, de abdij van Sint-Steven in Oudwijk. De stichting van deze abdij voert terug tot 1135 en was het werk van Mechteld, de vrouw van de Utrechtse burggraaf Arnold.

In een gedetailleerde studie neemt Charlotte Broer de vroegste geschiedenis van deze abdij, de 12e en vroege 13e eeuw, uitgebreid onder handen. Verrassend is haar conclusie dat de abdij in eerste instantie een adellijk stift moet zijn geweest, een gemeenschap van kanunnikessen zoals die bijvoorbeeld ook bestond in Elten en Thorn. Na het overlijden van de laatste nazaat van Arnold en Mechteld kwam hun stichting onder voogdij van de Utrechtse bisschop, die er op 25 juli 1173 een nieuwe abdijskerk wijdde. Afgaande op de fragmentarische overlevering van oorkonden uit het kloosterarchief zou de abdij pas in 1246 de Regel van Benedictus hebben aangenomen.

Net als in haar eerdere studies over de Paulusabdij en de abdij in Oostbroek staat Charlotte Broer uitvoerig stil bij de bredere politiek-kerkelijke context waarbinnen deze abdij zich ontwikkelde. Ook de vorming van het oudste goederenbezit komt uitgebreid aan bod. **KvV**

Charlotte J.C. Broer, Uitzicht op Oudwijk.

Bisschoppen, burggraven en het circa 1135 gestichte wereldlijk vrouwenstift in Oudwijk bij Utrecht in de twaalfde en vroege dertiende eeuw. Utrecht, eigen beheer, 2021. 288 blz., € 24,95. Bestelinformatie: www.broerendebuijn.nl.

Archivaris als rots in de branding

Zomer 2021 nam Ria van der Eerden-Vonk na 25 jaar afscheid als directeur-archivaris van het Regionaal Archief Zuid-Utrecht. De titel van het aan haar opgedragen liber amicorum verwijst naar de cultuurhistorische ramp die zich in 2002 voltrok. Door een storing in de pompen gebruikt bij de aanleg van een aangrenzende parkeergarage liep het archief vol water. Een groot deel van de collectie dreef rond en zwaardere stukken gingen kopje onder. Door snel de juiste personen en instanties in te schakelen zette Van Eerden een reddings- en restauratieoperatie in gang waardoor uiteindelijk 99 procent van het materiaal gered kon worden.

Naast het openingshoofdstuk 'Rots in de branding' over de ramp en de nasleep daarvan bevat het liber amicorum liefst 23 bijdragen van auteurs die met Van Eerden hebben samengewerkt of vele uren doorbrachten in het Regionaal Archief. Zoals altijd in dit soort bundels is de thematiek van de bijdragen zeer gevarieerd. We lezen onder andere over 17e-eeuwse schilders in Rhenen, een 18e-eeuws sodomietenproces, 19e-eeuwse waterpassen en landmeten, verdwenen molens en kastelen, fruitteelt in het Kromme Rijngebied, kastelen- en familienetwerken en de teloorgang en de wederopstanding van het dorp Maarn.

Wijkse en Rhenense onderwerpen komen het vaakst aan bod. Het boek is mooi uitgegeven en telt liefst drie registers, maar geeft helaas geen informatie over de auteurs.

Casper A. van Burik e.a. (redactie), Zuid-Utrechtse archieven boven water. Liber Amicorum voor Ria van der Eerden-Vonk. Hilversum, Verloren, 2021. ISBN 978-90-8704-944-7. 427 blz., € 29,-.

Gids Utrechtse buitenplaatsen

Volgens www.utrechtsebuitenplaatsen.nl telt Utrecht liefst 285 buitenplaatsen, meer per vierkante kilometer dan enige andere provincie. Ruim 50 daarvan worden beschreven in de mooi verzorgde, rijk geïllustreerde gids *Utrechtse buitenplaatsen* van Lenneke Berkhout en René Dessing. De selectie betreft 'complexe historische buitenplaatsen' die een samenhangend geheel vormen van een min of meer gaaf bewaard gebleven huis en omringend park of tuin.

Na een inleiding over het ontstaan en de ontwikkeling van de Utrechtse kastelen, buitenplaatsen en landgoederen volgen hoofdstukken van drie tot zeven pagina's lang, gegroepeerd naar zes concentratiegebieden: Langbroekerwetering, Stichtse Lustwarande, Laagte van Pijnenburg (de rechthoek tussen Hilversum, Baarn, Soesterberg en Bilthoven), Amersfoortseweg, rond Utrecht-stad en langs Vecht en Angstel. Naast een beknopte geschiedenis van ieder landgoed en zijn eigenaren geven de auteurs informatie over architectonische en landschappelijke bijzonderheden en de mogelijkheden tot bezoek (huizen vaak beperkt, parken en tuinen vaak vrij toegankelijk) en activiteiten ter plekke (van trouwen en overnachten tot het volgen van een scootmobielroute).

De beschrijvingen, de foto's, de duidelijke overzichtskaartjes en de verwijzingen naar informatie op internet nodigen vooral uit om zelf op verkenning te gaan.

Lenneke Berkhout en René W.Chr. Dessing, Utrechtse buitenplaatsen. Lusthoven van adel, geestelijkheid en burgers. Heemstede, Kantoor Verschoor Boekmakers, 2021, ISBN 978-90-825893-5-1. 240 blz., € 22,50.

Ook verschenen

Gerard Raven (eindredactie), **Flehite. Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken 2021.**

Amersfoort, Stichting Flehite Publicaties, 2021. ISBN 978-90-831929-2-5. 176 blz., €18,90. Dit fraai verzorgde jaarboek bevat, naast jaaroverzichten monumentenzorg en archeologie, artikelen over kasteel Grimmestein in Baarn, drie eeuwen pest in Amersfoort, kloosters aan de Zuidsingel, Amersfoorters over Multatuli en de markante Amersfoortse wethouder Wim Huslage (1924-1985).

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

LISMAN
EN
LISMAN
BOUW & VASTGOED

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • secretariaat@lisman.eu • +31 (0) 30 69 5 66 44

“Môh je een daojakker?

Koop dat
boekie!”

De zesde druk
met diverse
aanvullingen
en herzieningen
in het schrijven
van 't Uterechs.

€ 14,90 (voor leden € 9,50)

oud-utrecht.nl/webwinkel

Nummers nabestellen
of andere publicaties
van Oud-Utrecht
bestellen?

oud-utrecht.nl/webwinkel

